

AZƏRBAYCAN: ÖLKƏ ÜZRƏ EKOLOJİ QEYD

ABREVIATURA

AİB	–	Asiya İnkişaf Bankı
TİM	–	Təmiz İnkişaf Mexanizmi
ÖEQ	–	Ölkə üzrə Ekoloji Qeyd
CPS	–	Ölkə Tərəfdaşlıq Strategiyası
	–	
ƏMTQ	–	Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi
Aİ	–	Avropa İttifaqı
FAO	–	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı
ÜDM	–	Ümumi daxili məhsul
QƏMM	–	Qlobal Ətraf Mühit Mexanizmi
İQ	–	İstixana qazları
BMQ	–	Beynəlxalq maliyyə qurumları
SC	–	Səhmdar cəmiyyət
İİN	–	İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
ETSN	–	Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi
ƏMMTP	–	Ətraf Mühit üzrə Milli Tədbirlər Planı
QHT	–	Qeyri-hökumət təşkilatı
İƏİT	–	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
DİP	–	Dövlət investisiya proqramı
DMST	–	Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı (SC)
DEE	–	Dövlət Ekoloji Ekspertizası
ƏMDP	–	Ətraf Mühit üzrə Dövlət Proqramı
ARDNŞ	–	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti
UNDP	–	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı
UNECE	–	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa üçün İqtisadi Komissiyası
UNFCCC	–	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası

Mündəricat

A.	Giriş.....	1
1.	Geo-siyasi və Makroiqtisadi Vəziyyət	1
2.	Fiziki Ekologiya	2
3.	Azərbaycanda Ətraf Mühit və onun Dəyişən Şərtləri	4
B.	Ətraf Mühitin Davamlı İnkişafının dəstəklənməsi üçün prioritetlər və tədbirlər.....	9
1.	Prioritetlər.....	9
2.	İnstitusional İnkişaf	10
3.	Ətraf mühitlə bağlı qanunvericilik	13
4.	Sektor strategiya və proqramları	15
5.	Ətraf mühitlə bağlı tədbirlərə çəkilən xərclər və onların maliyyələşdirilməsi.....	17
C.	Ətraf Mühit və İqlim Dəyişmələri sahəsində AİB və digər Donor Proqram və Layihələri .	19
D.	AİB Strategiyaları və Biznes Planları və Ətraf Mühitlə bağlı Təvsiyələr	21

A. Giriş

1. Ölkə üzrə Ekoloji Qeyd (ÖEQ) 2014-2018-ci illərdə Azərbaycan üzrə Asiya İnkişaf Bankının (AİB) Ölkə Tərəfdaşlıq Strategiyasına töhfə edir. ÖEQ-də əsas məqsəd odur ki, Azərbaycanın hakimiyyət dairələrinin mühüm hesab etdiyi ekoloji xarakterli narahatlıqlar ÖTS-da müvafiq şəkildə nəzərə alınsın, eyni zamanda AİB-nin strategiya və siyasətləri münasib şəkildə əks olunsun. ÖEQ-da Azərbaycanda ekoloji vəziyyətə dair mövcud olan ən münasib məlumatlar seçilir və şərh olunur.¹ Proses zamanı AİB-nin 2005-ci ildə Azərbaycan üçün tamamladığı Ölkə üzrə Ekoloji Təhlil yenilənir.

1. Geo-siyasi və Makroiqtisadi Vəziyyət

2. Son onillikdə Azərbaycanda iqtisadi keçid dövrü diqqətəlayiq olmuşdur. 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə 50%-ə yaxın olan yoxsulluq həddi əleyhinə mübarizə aparmış, 2000-ci ildən başlayaraq hökumət maliyyə vəsaitlərinə ehtiyac duymuşdur. O vaxtdan etibarən Qafqazın ən iri ölkəsinin iqtisadi zənginliyi çoxsaylı siyasi islahatlar və neft və qaz sektorunun dirçəlməsi nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Xarici birbaşa investisiya (XBİ) ilə dəstəklənən neft və qaz sektoru Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru kəmərinin açılışı ilə 2006-cı ildə mühüm şəkildə güclənmişdir.²

3. Bu gün əsasən neft gəlirləri sayəsində yoxsulluq 6%-ə düşmüş, hökumət ölkənin ictimai infrastrukturunun müasirləşdirilməsini dəstəkləmək iqtidarında olmuşdur.³ Bu mühüm müsbət faydalarla yanaşı, sektorda aparılmış fəaliyyət ətraf mühitə böyük təsir göstərmişdir, Sovet vaxtlarından miras qalmış və o zamanlar etinasızlıq göstərilmiş neftlə bağlı çirklənmə halları, ofşor və onşor əməliyyatlarının ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı bu günün narahatlıqları buraya daxildir.

4. Azərbaycanda davam edən əsas çağırışlardan biri neft gəlirlərindən ictimai rifah və gələcək inkişaf naminə istifadə etməkdir ki, buraya çirklənmə, su və tullantıların zəif idarə olunması problemlərinin həlli də daxildir. Bu kimi problem ümumi islahat paketinin bir hissəsi kimi həll edilməli, ölkənin iqtisadi bazası genişlənməli, paytaxt və ən iri şəhər olan Bakı ilə ölkənin qalan hissələri arasında gəlirlərin qeyri-bərabər bölünməsi və iqtisadi qeyri-tarazlıq halları aradan qaldırılmalıdır.⁴ Kənd yerləri ikinci dərəcəli prioritet olmuşdur ki, kənd yerlərində (kənd təsərrüfatı və digərləri) aparılan fəaliyyətin ölkənin ümumi daxili məhsulunda (ÜDM) payı təxminən 7.5% olmuşdur (on il əvvəl 15%-dən artıq olmuşdur).⁵

¹ Buraya Dünya Bankı və BMT-nin Avropa üçün İqtisadi Komissiyasının apardığı son hərtərəfli ekoloji icmallar daxildir.

² 2010-cu ildə 379 milyon barrel neftin hasil edilməsi ilə Azərbaycan dünya ölkələri arasında Qazaxstandan sonra 22-ci yere çıxmışdır. Sübut edilmiş neft ehtiyatları baxımından ölkə dünyada 19-cu yerdə bərqərar olmuşdur. Neft hasilatının təxminən 80% ofşorda hasil edilmiş, təxminən hasil olunmuş neftin 85% ixrac olunmuşdur. Təbii qaz hasilatı (indi ixracı) sahəsində kəskin inkişaf başlamışdır.

³ Müstəqilliyin ilk illərində ətraf mühit sahəsində dövlət infrastrukturuna (bələdiyyə su təchizatı və kanalizasiya sistemi) qoyulan investisiyalarda ciddi çatışmazlıqlar olmuşdur ki, bəzi keçmiş Sovet respublikaları indiyədək bu sahələri bərpa etməkdədir.

⁴ İkinci səviyyəli şəhərlər (Gəncə əhalisi təxminən 300,00 nəfər olan ikinci ən böyük şəhərdir, qalan şəhərlər ondan da kiçikdir) son vaxtlaradək neft bumunda iştirak etməmişlər (su təchizatı və kanalizasiya sistemi layihələri vasitəsilə), ancaq ikinci dərəcəli olan bu şəhərlərdə iqtisadi baza zəif qalır.

⁵ Ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası üçün strateji baza hələ də məhduddur. Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı üzrə Dövlət Proqramında (indi 2009-2013-cü illəri əhatə edən ikinci mərhələdədir) ölkənin ikinci dərəcəli şəhərləri üçün əsasən məşğulluq və gəlir mənbələri nəzərdə tutulur, resurs idarəçiliyi və ekoloji məzmun isə nisbətən məhduddur şəkildədir. Hər bir halda, bu, yerli iqtisadi inkişafa dair rəsmi siyasəti istiqamətləndirən yeganə sənəddir.

5. Texnoloji irəliləyişlər və ixtiralar hesabına Azərbaycanda karbohidrogen ehtiyatların ömrünü uzatmaq perspektivi ilə bərpa olunmayan karbohidrogen resurslarını istifadə etməklə infrastrukturun bərpasında və onun genişlənməsində müvəqqəti müsbət saldonu yenidən investisiya qoymaq indiyədək Azərbaycanda kompromis seçim olmuşdur. AİB bu prosesin iştirakçısı olmuşdur, ola bilsin müəyyən müddətdə bu, münasib mövqe davam etsin.

6. Hər bir halda ətraf mühit sahəsində böyük dövlət xərclərinin qarşısını almaq və son prioritetlər balansının bir hissəsi kimi yeni adətlər tətbiq etmək üçün indi ölkə imkan əldə etmişdir. Bu dəfə ən yüksək həddə çatan neft gəlirləri gəlirlərlə bağlı müsbət saldonun müvəqqəti bölgüsünü nəzərdən keçirmək üçün münasib məqam təklif edir. Təbii sərvətlərin rolu və onların istifadəsi və ya qorunması və bərpa olunan mənbələrin inkişaf etməsi tempi getdikcə daha əhəmiyyətli mövqe tutmalıdır.

7. Doğrudan da öz təbii ekologiyasının daha da pisləşməsinin qarşısını almaq üçün ölkənin tutduğu mövqe yaxşıdır. Kənd yerlərinə dövlət maliyyə transfertlərinin həyata keçirilməsi, elektrik və qaz infrastrukturunun bərpa edilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı kənd yerlərində ekoloji vəziyyət geniş mənada sabitləşmiş, ölkədə meşələrə göstərilən müəyyən təzyiğin qarşısını alınmışdır, bununla şoranlaşma daha çox yayılmaya bilər. Hər bir halda, maliyyə transfertlərindən daha çox işlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Bu sənədin sonrakı hissələrində müzakirə edildiyi kimi siyasət və tənzimləyici çərçivə mühafizə və investisiya məsələlərini kifayət qədər təşviq etmir.

2. Fiziki Ekologiya

8. Azərbaycan qlobal biomüxtəliflik baxımından 25 ən təhlükəli yerlərdən biri olan Qafqaz regionunun bir hissəsini təşkil edir. Endemizmin yüksək norması və təbii mühitin geniş çeşidli olması torpaqların müxtəlif relyef formalarına malik olması və iqlim şərtlərinin çox fərqli olmasının nəticəsidir.

9. Azərbaycanda beş ekoloji region fərqləndirilir: Böyük Qafqaz dağları, Kiçik Qafqaz dağları, Kür-Araz ovalığı, Talış-Lənkəran zonası və Xəzər dənizi (Xəritə 1-ə bax).⁶ Alternativ təsnifatlar (məs. Ağayeva və digərləri. 2009) ölkənin yeddi ekosisteminə istinad edir: meşələr, yüksək dağlıq ərazilər, quru dağ meşə rayonları, çöllər, yarımsəhra, bataqlıqlar və sahil zonaları.

10. Azərbaycanın torpaq ərazisinin təxminən 60% dağlıq ərazilərdir (normal şəkildə dəniz səviyyəsindən 1,300 m yüksəklikdə). Dəniz səviyyəsindən 1,300 m hündür olan Kür-Araz ovalığının əsas hissəsini təşkil edən yarımsəhra ekosistemləri Azərbaycanın ərazisinin 32%-ni təşkil edir və Azərbaycanda ən zəif ekosistemlər hesab edilir. Meşələr torpaq ərazisinin təxminən 11%-ni, kənd təsərrüfatı torpaqları - əkinə yararlı (həm suvarılan, həm də suvarılmayan) və otluqlar ölkə ərazisinin 55%-ni təşkil edir. Ölkədə sahil zolağının uzunluğu 871 km-dir.

11. Böyük və Kiçik Qafqazın topoqrafiyasını əks etdirən hündürlüklərin kəskin dəyişməsi və Kür-Araz ovalığının⁷ yeri iqlim qurşağının nə üçün subtropikdən mülayim və hətta yüksək dağ

⁶ Naxçıvan çox zaman ayrıca (altıncı) ekoloji zona kimi siyahıda yer alır. AİB-nin Naxçıvanda su təchizatı layihəsi çərçivəsində muxtar respublikanın ekoloji vəziyyətinə dair məlumatlar toplanmışdır.

⁷ Yüksəlmə zonaları Böyük Qafqaz dağlarında 4,480 m-lə (Bazardüzü) 26.0 m (Xəzər dənizi səviyyəsi) arasında dəyişir.

İqlimədək dəyişdiyini izah edir. Ümumilikdə, atmosfer yağıntıları az olub, ölkənin 65%-dən artıq hissəsində 400 mm-dən aşağı səviyyədədir, hər bir halda yağıntılar yüksək ərazilərlə yaxından əlaqədar olsa da çox qeyri-bərabər şəkildə paylanmışdır.

Xəritə 1: Azərbaycan: Fiziki Xəritə

12. Cənub Qafqaz regionunda su resurslarının təxminən 15% Azərbaycanın payına düşür. Azərbaycanda ərazi və adambaşına düşən suyun miqdarı Gürcüstanda olduğundan 7.7 və 8.3 dəfə, Ermənistanda olduğundan isə 2.2. və 1.7 dəfə azdır. Azərbaycanın səth sularının təxminən dördü üç hissəsi ölkə xaricindən daxil olur.

13. Azərbaycanda çaylar həyatda və "quru" (ümumilikdə) ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Respublikada 8,359 çay vardır ki, onlardan yalnız ikisinin uzunluğu (Kür və Araz) 500 km-dən artıqdır. Daha kiçik çayların artması (o cümlədən Kür və Araz çaylarının trans-sərhəd təbiəti) idarəçilik baxımından mühüm nəticələrə gətirir.

14. Sovet vaxtlarında enerji hasilatı, suvarma və su təchizatı üçün bir neçə məqsəd daşıyan bir sıra su anbarı tikilmişdir (keçən onilliyin ortalarında ayrılan cəmi suların təxminən dördü üç hissəsi kənd təsərrüfatına aid olmuşdur). Ümumilikdə, ölkədə təxminən 50 su anvarı vardır.

15. Qrunt su ehtiyatları əsasən Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Naxçıvan və Taliş ərazilərində olan dağətəyi və qapalı dağ çökəklərində yerləşir. Cəmi qrunt su ehtiyatları 24 milyon m³ (8.8

km³ p.a.) həcmində hesablanmışdır. Hazırda, günə 5 milyon m³ su istifadə edilir ki, bu da ölkədə olan cəmi su istehlakının təxminən 5%-dir.⁸

16. Bundan başqa, ölkədə olan 250 bataqlıq ərazisi daşqınların zəiflədilməsi və suyun mühafizəsində mühüm rol oynayır. Onların ən irisi Kür-Araz ovalığında Sarısu bataqlığıdır ki, onun da ərazisi 65.7 km² olub, təxminən 59.1 million m³ su saxlayır. İki bataqlıq (Ağ Göl və Qızılağac) Ramsar əraziləridir.

3. Azərbaycanın Ətraf Mühit və onun Dəyişən Şərtləri

17. Kifayət qədər olmayan maliyyələşmə ilə pis vərdişlərin (məs., qeyri-müntəzəm və ya qeyri-davamsız elektrik enerjisi təchizatını əvəz etmək üçün ağacların kəsilməsi) yaranması ilə müşayiət olunan müstəqilliyin ilk illərində ciddi uğursuzluqlardan sonra xüsusilə də mühafizə olunan sahələrdə irəliləyişin əlamətləri görünmüşdür.

18. Ancaq yenə də ətraf mühit baxımından ciddi çağırışlar qalmaqdadır ki, müəyyən dərəcədə rəsmi mühafizə altında olan ərazilərdən kənarında daha ciddi problemlər yaşanmaqdadır. Buraya əsasən yaşıl örtüyündən məhrum edilmiş və su çatışmazlığının yaşandığı Kür-Araz çaybasar ərazisi daxildir (həddən artıq çirklənmiş Abşeron Yarımadası bunun davamıdır). Bir konkret problem sənaye tullantılarının çirklənmə mənbəyi olmasıdır ki, bu da əsasən keçmiş Sovet vaxtlarının petrokimyəvi paytaxt şəhəri Sumqayıtın ətrafında daha çox nəzərə çarpır (Bakıdan şimalda). Sənaye tullantıları ilə çirklənmə ətraf mühitlə bağlı son tədbirləri şərtləşdirmiş, ölkənin yüksək urbanizasiya səviyyəsini də qismən əks etdirərək ona sənaye və şəhər-əsaslı mahiyyət vermişdir.⁹

19. Başqa sahələrdə, Azərbaycanın iki əsas çayının trans-sərhəd mahiyyəti (bu da bu çayların suyunun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün səylərin göstərilməsini mürəkkəbləşdirir), Mərkəzi və Qərbi Asiyanın dənizə çıxışı olmayan ölkələrində sahil ekologiyasının heç bir roluna malik olmaması konkret ekoloji çağırışlardır.

20. **Meşə ilə örtülmüş ərazinin nisbi artması.** 2000-2010 illər arasında Azərbaycanda meşə ilə örtülmüş ərazinin sahəsi nisbi artmışdır (Cədvəl 1). Bunun nəticəsi kimi ağacların qanunsuz kəsilməsinin 35% azalması və meşələrdə ciddi mühafizə tədbirlərinin görülməsini göstərmək olar.

21. **Otlaqların davamlı şəkildə deqradasiyaya uğraması.** Ölkədə olan otlaqların və suvarılan torpaqların böyük faizi hələ də zəif idarə olunur (və ya heç idarə olunmur), nəticədə bu resurslar deqradasiyaya uğrayır və ya birbaşa itkiyə məruz qalır (məs., şoranlaşır). Bu problemlərin kökü Azərbaycanın keçmiş Sovet iqtisadiyyatına keçidindədir. Bu müddətdə kolxozların nəzarəti altında istifadə olunmuş otlaqlar icmanın mülkiyyətinə verilmişdir. Yerli icra hakimiyyətləri otlaqları təmənnasız olaraq təmin etmişlər.

Cədvəl 1: Azərbaycanda torpaqdan istifadə¹⁰

⁸ Qrunt suları əsasən suvarma məqsədləri üçün istifadə edilir (78%), sadəcə 3% sənaye tərəfindən, 19% isə rayonlarda şəhər və kənd yerlərinin su təchizatı üçün istifadə olunur.

⁹ Böyük Bakı əhalisi Abşeron Yarımadasının qalan hissəsi ilə birgə ölkənin cari əhalisinin təxminən 9 milyonunu təşkil edir.

¹⁰ Bu cədvəldə təyinatı üzrə istifadəsinə görə ölkənin torpaq resurslarının tərkibinə dair rəsmi məlumatlar verilir. Bu məlumatlar real istifadədə olan məlumatlardan fərqlənə bilər ki, bununla bağlı etibarlı məlumatlar daha az mövcud

('000 ha torpaqda)

	2000	2005	2007	2008	2010
Cəmi torpaq ərazisi	8,660.0	8,660.0	8,660.0	8,660.0	8,660.0
Kənd təsərrüfatı torpaqları	4,740.4	4,758.6	4,756.5	4,756.7	4,766.8
Əkinə yararlı torpaqlar	1,825.6	1,843.2	1,854.0	1,860.2	1,884.1
Çoxillik bitkilərin əkildiyi torpaqlar	236.8	221.5	224.7	227.5	227.4
Otlaqlar	2,678.0	2,693.9	2,677.8	2,669.0	2,655.3
Qeyri-kənd təsərrüfatı torpaqları	3,919.6	3,901.4	3,903.1	3,903.3	3,893.2
Sənaye, Yollar	395.1	365.3	351.5	352.2	350.1
Mühafizə olunan ərazilər	192.4	288.6	291.5	343.9	393.5
Meşələr	1,037.4	1,037.8	1,038.8	1,038.8	1,040.7
Su obyektləri	150.2	142.5	146.7	146.7	147.1
Digər torpaqlar	2,144.5	2,067.2	2,075.0	2,021.7	1,961.8

Mənbə: Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin məlumatları əsasında Dövlət Statistika Komitəsi

22. Nəticə etibarilə, ölkədə ümumi torpaq ərazilərinin təxminən üçdə bir hissəsini təşkil edən otlaqlar tapdanmış və deqradasiyaya məruz qalmışdır. Qafqazın şərq hissəsində olan yarım səhra zonaları ilə birlikdə qış otlaqlarında və çöllərdə xırda buynuzlu heyvanların otarılması son onillikdə təxminən üç dəfə artmışdır. Otlaqların həddən artıq çox istifadə edilməsi Böyük Qafqaz, Kiçik Qafaz dağlarının şərqində və Lori-Mingəçevir zonasında çöl, subalp və alp ekosistemlərinin yaranacağı təhlükəsini meydana çıxarır. Nəticədə, bioloji növlərin müxtəlifliyi azalmış, geniş yayılmış təbii mühitin deqradasiyası və eroziyası baş vermişdir.

23. **Mühafizə olunan ərazilərin sabitləşməsi və genişlənməsi.** Azərbaycanda qorunan ərazilər təxminən 893000 hektar (ölkənin torpaq ərazisinin 10.3%) təşkil edir ki, bu da onilliyin ilk illərindən sonra böyük artım hesab edilir. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında Qanunla (2000) dəstəklənən Azərbaycanın mühafizə olunan ərazi sistemi aşağıdakılardan ibarətdir: 9 milli park¹¹, 11 dövlət təbiət qoruğu; 24 dövlət təbiət yasaqlığı; 15 ovçuluq tısrıfatı; və bir sıra dövlət qoruğu, təbiət abidələri, botanika bağları, dendroloji parklar və sanatoriyalar.

24. **Suyun keyfiyyətinin daim pis vəziyyətdə olması.** Sovet vaxtında Kür və Araz çayları hövzəsində çirklənmə mənbəyi olan sənaye obyektlərinin qurulması bu əsas çayların ciddi şəkildə çirklənməsinin əsas səbəbidir. Bu problemlərdən bəziləri trans-sərhəd mahiyyət daşıyır, çünki hər iki çayın mənbəyi ölkə xaricindədir. Kiçik çaylarda çirklənmə son vaxtlarda artmağa başlamış, yerli mənbəli olmuş, indiyədək zəif şəkildə idarə olunmaqdadır.¹² Fəaliyyət göstərən su təmizləmə qurğularının potensialı hasil olunan çirkab suların həcmindən aşağıdır, ancaq çirkab suların emalının təkmilləşdirilməsi proqramı üzərində iş aparılır və proses əksər hallarda Azərbaycanda inkişaf sahəsində olan tərəfdaşlar tərəfindən dəstəklənir. Abşeron Yarımadasında bir çox illər qurult sularının çirklənməsi və zibillənməsi ilə bağlı ciddi problemlər olmuş, çirklənmə müstəsna şəkildə deyil, ancaq əsasən neft hasilatı ilə əlaqədar olmuşdur.

olur, inzibati aspektdən daha çox bioloji baxımdan müəyyən edilmiş ekosistemlərin sərhədlərindən daha çox fərqlənir (ancaq onlarla əlaqədardır). Buna baxmayaraq, yekun rəqəmlərdə artım ardıcılığı verilir.

¹¹ Milli parklar bioloji baxımdan nadir yerlər olub, adi turizmi məhdudlaşdıraraq, səlahiyyətli tədqiqat və ekoturizm üçün açıqdır.

¹² Daha kiçik çayların da artması Azərbaycanın bərpa olunan enerji mənbələrinə artan marağı baxımından əlavə əhəmiyyət kəsb etmişdir. Mini hidro elektrik stansiyalarının quraşdırıla biləcəyi 200-dək yer müəyyən edilmişdir (iqtisadi baxımdan əsaslandırılmış yolla).

25. **Əkinə yararlı torpaqların itkisində mühüm dəyişiklik yoxdur.** Azərbaycanın geniş əraziləri, o cümlədən əkinə yararlı torpaqlar səhralaşmaya və degradasiyaya məruz qalır. Təxminən 40% səviyyəsində təxmini hesablamalar eroziyaya məruz qalmış bütün torpaqlara aiddir [42.5% (3.7 milyon ha), Ağayeva 2009-da istinad edilmişdir; eləcə də ETSN-də bax. 2002]. Suvarılan torpaqların təxminən 40% şoranlaşmaya məruz qalmışdır. Cəmi istifadə olunan suda suvarmanın payı 2002-ci ildə 42%-dən 2008-ci ildə 46.6%-dək artmışdır.¹³ Nəqliyyat zamanı su itkiləri dəyişmədən 32% səviyyəsində qalır. Bu şərtlərin yaxşılaşdırılması əsasən torpaqların meliorasiyası və bərpası istiqamətində Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı (DMST) Səhmdar Cəmiyyətinin göstərdiyi cəhdlərdən və kənd təsərrüfatı islahatlarının davam etməsindən asılıdır.

26. **Xəzərin sahilıyanı sularının keyfiyyətində irəliləyiş.**

Sahilıyanı sular üçün neft və kimyəvi məhsullarla, digər maddələr və təmizlənməmiş tullantı suları ilə çirklənmə təhlükəsi yaranmış, ənənəvi olaraq Abşeronun urbanlaşdırılmış və sənayeləşdirilmiş sahillərinə ən çox təsir edən mənbə olmuşdur.¹⁴ Son təkmilləşdirmə işləri xüsusilə də Abşeron yarımadasında çirklənməyə nəzarət sahəsində icra edilmiş tədbirləri və neft sektorunda tətbiq edilən təkmilləşdirilmiş təcrübələri əks etdirir.

27. Nərə balığının qorunması və ovlanmasının müasirləşdirilməsi 1997-ci il üzrə Milli Ekoloji Tədbirlər Planının (METP) əsas prioritetlərindən olmuşdur. 1960-cı illərdə Xəzər dənizində və ona axan çaylarda hər il təxminən 20,000 ton nərə balığı ovlanmışdır. Bu gün Xəzər dənizində illik ov təxminən 1,000 ton təşkil edir ki, bütün Xəzəryanı ölkələrdə geniş yayılmış brakonyerlik nəticəsində balıq ovunun səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür.¹⁵ Nərə balığının ovlanmasına müvəqqəti qadağa qüvvəyə minə bilər, çünki son onillikdə təsis edilmiş nərə balığı təsərrüfatları brakonyerliklə əlaqədar olaraq ehtiyatların tükənməsini kompensasiya edə bilmir.

28. **Bakıda havanın keyfiyyətinin pisləşməsi.** “Küləklər şəhərində” atmosferdə böyük miqdarda çirkləndirici maddələr vardır ki, onlar səyyar mənbələr tərəfindən havaya buraxılan cəmi zərərli qazların artmasını göstərir. Son on ildə Azərbaycanda nəqliyyat parkı çox genişlənməmişdir ki, (bax Cədvəl 2) bu da ölkə iqtisadiyyatının inkişafına işarə edir. Bu inkişaf səciyyəvi olaraq paytaxtda və digər əsas şəhərlərdə cəmlənmiş, şəhər yol hərəkəti idarəçiliyi ilə birgə şəhərdə yol və piyada infrastrukturunun inkişafını geridə qoymuşdur. Bu, həm də ictimai nəqliyyatı müasirləşdirmək, aktual tıxac və çirklənmə problemlərinin aradan qaldırılması üçün göstərilən paralel və ya kompensasiya cəhdlərini də geridə buraxmışdır.

Cədvəl 2: Avtomobil parkının mövcudluğu
(‘000 ədədlə)

İl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Cəmi	440.6	451.6	457.4	511.5	554.0	612.1	690.0	773.3	860.0	925.9
Yük maşını	78.6	77.1	76.9	79.0	80.9	90.9	97.4	110.4	113.1	117.4

¹³ Aran regionu (əsasən Kür çayı hövzəsi ovalığı) bu məbləğin 60%-ni təşkil edir.

¹⁴ Ölkə əhalisinin əlli-altı faizi sahil boyu 100 km ərazidə yaşayır.

¹⁵ Qara kürünün cari bazar qiymətinin \$8,000-10,000/kg olduğunu nəzərə alaraq bu sərvətin məhv edilməsinin (və ya onun Xəzər dənizindəki brakonyerlərin əlinə keçməsinin) əhatə dairəsinə aydınlıq gətirmək olar. Bütün dünyada (və Azərbaycanda) kürü iqtisadiyyatı son vaxtlar dəyişməyə başlamış, bir sıra Avropa ölkələrində və Uzaq Şərqdə nərə balığı təsərrüfatları yaradılmışdır. 2010-cu ilədək tək Fransada hasilat 20 ton p.a. olmuşdur.

Avtobuslar	16.8	17.3	17.4	18.8	21.0	26.7	27.5	28.1	29.3	29.9
Maşınlar	332.0	343.0	350.6	400.4	439.1	479.4	549.0	616.9	700.1	759.2
Motosiklet	6.4	6.7	8.3	7.3	5.0	3.6	3.4	2.8	2.3	2.0
Digərləri	13.3	14.3	12.5	13.2	13.2	15.0	16.2	18.0	17.5	19.3

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik Məcmuə 2002, 2008, Azərbaycanda Ətraf Mühit 2009.

29. Maşın parkının yeni olması və havanı daha az çirkəndirməsinə baxmayaraq (ancaq köhnə maşınların idxalı davam edir), müvafiq olaraq səyyar mənbələrdən havaya buraxılan karbon dioksid (CO₂), xüsusilə də bərk hissəciklərin miqdarı artmışdır (bax Cədvəl 3). Havanı çirkəndirən maddələrin nisbətən yaxşı həll olması ilə bərk hissəciklərin və nitrogen oksid (NO₂) konsentrasiyalarının partlamaması təmin edilmişdir.

Cədvəl 3: Havaya buraxılan cəmi çirkəndirici maddələr
(‘000 tonla)

İl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Cəmi (CO ₂ -sız)	908.1	1,000.0	620.7	837.9	975.3	1,054.3	875.1	969.9	922.7	..
Hərəkətsiz mənbələr	515.4	577.0	217.4	425.9	539.8	557.9	344.2	385.9	280.7	300.0
Cəmi yaş %	57.0	58.0	35.0	51.0	55.0	53.0	39.0	40.0	30.0	..
Səyyar mənbələr	392.7	423.0	403.2	412.0	435.5	496.4	530.9	584.0	642.0	..
Cəmi yaş %	43.0	42.0	65.0	49.0	45.0	47.0	61.0	60.0	70.0	..
Adambaşına düşən ÜDM (ABŞ\$)	665.0	714.0	774.0	897.0	1,060.0	1,600.0	2,509.0	3,906.0	5,404.0	4,874.0

Mənbə: UNECE. Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik Məcmuə 2002, 2008, Azərbaycanda Ətraf Mühit 2009-ya istinadən.

30. Səyyar mənbələrlə bağlı vəziyyətdən fərqli olaraq mövcud məlumatlara görə elektrik enerjisi sektorunun ekoloji icrası tədricən yaxşılaşır (yerli çirkəndirici maddələr baxımından) (bax Cədvəl 4). Ancaq neft və qaz hasilatının artması və əritmə və sement kimi bəzi sənaye sahələrinin dirçəlməsi sayəsində CO₂ emissiyalarının artım tendensiyası müşahidə olunur. Hərəkətsiz mənbələrdən cəmi emissiyaların təxminən dördü üç hissəsi Bakıda qeyd olunmuşdur. Ümumilikdə, hərəkətsiz mənbələrdən cəmi emissiyaların 70%-dən 95%-dək hissəsi dörd əsas şəhərin payına düşür (Bakı, Mingəçevir, Şirvan və Sumqayıt).

31. ***İqlim dəyişikliyi və onun gözlənilən nəticələri.*** Əsasən kənd təsərrüfatı sektorunda və təbii ehtiyatlarda böyük sayda insanın çalışdığı və dəniz səviyyəsinin artmasına qarşı müdafiəsiz olduğu baxımından Azərbaycan iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərinə qarşı həssas ölkədir. 1961-ci ildən 1990-cı ilədək (bazis ili) temperatur 0.34°C, sonrakı 0.41°C onillikdə əlavə olaraq artmışdır. Bazis ili ilə müqayisədə son 10 ildə ölkədə yağıntılardan səviyyəsi 9% aşağı düşmüşdür ki, bu hal daha çox Kür-Araz ovalığında 14.3% səviyyəsində olmuşdur. Cihazların köməyi ilə ölkədə müşahidələrin aparılması tarixçəsində son 40 ildə Xəzər dənizi səviyyəsinin ən intensiv və uzunmüddətli şəkildə yüksələcəyi, 2040-2050-ci illərədək dəniz səviyyəsinin gələcəkdə yüksəlməsinin ölkəyə \$4.1 milyard bahasına başa gələcəyi proqnozlaşdırılmışdır.¹⁶ Faktlara görə Azərbaycanda quraqlıq bu əsrdə daha da artacaq, dəniz səviyyəsi yüksəlməyə

¹⁶ Azərbaycan Hökuməti. 2010. *Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyinə dair Çərçivə Konvensiyasına dair İkinci Milli Müraciət*. Bakı.

davam edəcəkdir. Bazis ili ilə müqayisədə temperaturun 2050-ci ilədək 1.0 - 1.6°C, 2100-cü ilədək 4.1 - 4.5°C-dək yüksələcəyi gözlənilir.¹⁷

Cədvəl 4: Hərəkətsiz mənbələrdən havaya buraxılan çirkləndirici maddələr və onların tərkibi

İllər	Havaya buraxılan cəmi çirkləndirici maddələr CO ₂ -suz	O cümlədən:				
		Bərk hissəciklər ('000 ton)	Qaz və maye halında maddələr ('000 ton)	Bundan:		
				Kükürd Dioksid (SO ₂)	Karbon Oksidi (CO)	Azot Oksidləri (NO ₂)
2000	515.4	19.2	496.2	35.1	26.3	24.2
2005	557.9	28.2	529.7	13.8	26.1	25.8
2007	385.9	28.4	357.5	9.2	25.3	23.1
2008	295.0	31.3	263.7	8.0	37.4	33.6
2009	300.0	19.8	280.2	4.3	27.6	24.2
2010	214.8	19.3	195.5	2.2	27.2	19.8

Mənbə: UNECE 2010 Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik Məcmuə 2002, 2008, Azərbaycanda Ətraf Mühit 2009-ya istinadən. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi.

32. Gözlənilən iqlim dəyişməsi ilə artıq artmaqda olan su çatışmazlığı daha da çoxalacaqdır. Hazırda təxminən 5 km³ olan su çatışmazlığının 2050-ci ilədək 9.5 km³–11.5 km³-dək artacağı proqnozlaşdırılmışdır. 2021-ci ildən 2050-ci ilədək səth sularının 23%-dək azalacağı, su resurslarının isə əsrin sonunadək bazisdən 23%-dək azalacağı proqnozlaşdırılmışdır. Bu dəyişikliklər atmosfer yağıntılarında dəyişiklikləri və hərərətin artması nəticəsində evapotranspirasiyanın artmasını əks etdirir. Bu, su çatışmazlığının bazis ilində olduğundan üç-dörd dəfə artması ilə nəticələne bilər. Gözlənilən iqlim dəyişikliyinə idarə etmək baxımından ölkənin kənd təsərrüfatı və elektrik enerjisi sektorunda su ehtiyatları idarəçiliyinin əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş bir sıra tədbirlər (elektrik enerjisi sektorunda sudan gələcəkdə daha çox istifadə ediləcəyi gözlənilir) tələb olunur. Sahil idarəçiliyi infrastrukturuna investisiya qoyuluşunu və qurğuların potensial olaraq yerinin dəyişdirilməsini zəruriləşdirən Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin artması, hərərətin artması nəticəsində şəhərdə ölüm hallarına göstərilən mənfi təsirlər, bir vaxtlar ölkənin müəyyən yerlərinə xas olmuş malyariya xəstəliyinin geri dönməsi gözlənilən mənfi təsirlərə daxildir.

33. **Havaya buraxılan istixana qazlarının profili.** Azərbaycanda havaya buraxılan istixana qazları (İQ) 2010-cu ildə 48.2 milyon ton karbon dioksid ekvivalentinə (tCO₂e) çatmışdır. Dünyada havaya buraxılan İQ-nın yalnız 0.15% Azərbaycanın payına düşür. 2010-cu ildə metan qazı (CH₄) cəmi İQ-ların 48.82%-ni, CO₂ 46.92%, birvalentli azot oksidi (N₂O) 3.85% və nəzərə alınmamış digər qazlar (yəni, HFC, PFC, SF₆) 0.40% təşkil etmişdir. 2009-cu ildə havaya buraxılan qazların əksəriyyəti enerji sektorunun payına düşmüşdür (78%), bundan sonra sırada kənd təsərrüfatı (12%) və tullantılar (4%) olmuşdur. Energetika sektorunda nəzərə alınmamış qazlar havaya buraxılmış İQ-nın 48%-ni, elektrik enerjisi və istixana 26%, digər yanacaqların yandırılması 15%, nəqliyyat 10%, sənaye və tikinti sahələri 3% təşkil etmişdir. 1991-ci ildə 96.19 milyona çatmış ən yüksək tCO₂e aşağı düşdükdən sonra Azərbaycanda havaya buraxılan İQ

¹⁷ Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT). 2011. *Cənubi Qafqaz Regionu üzrə Regional İqlim Dəyişikliyinə Təsirin Tədqiqatı*. Tbilisi.

yüksəlmişdir; 2009-cu ildə metan qazı İQ-da üstünlük təşkil etmişdir (bax Cədvəl 5).¹⁸ Nəqliyyat sektorunda havaya buraxılan qazlarda ən böyük artım qeydə alınmışdır, çünki bu sektor 1991-ci ildəki səviyyəni geridə qoymuş, 2005-ci ildə ən yüksək səviyyəyə 5.12 milyon tCO₂e çatmışdır (bax Cədvəl 6).

Cədvəl 5: Azərbaycanda qaz növünə görə havaya buraxılan İQ-nın Profili

İl	Havaya buraxılan cəmi PQ (milyon tCO ₂ e)	CO ₂ (milyon tCO ₂ e)	CH ₄ (milyon tCO ₂ e)	N ₂ O (milyon tCO ₂ e)	Nəzərə alınmamış Qazlar (i.e. HFC, PFC, SF ₆) (milyon tCO ₂ e)
1990	68.3	47.3	20.0	0.99	0.04
1991	67.6	46.8	20.0	0.8	0.04
1995	40.8	29.5	10.85	0.36	0.04
2000	38.0	26.2	11.4	0.36	0.04
2005	46.9	32.1	14.4	0.36	0.18
2009	38.0	21.3	16.11	0.62	14.0
2010	37.2	20.9	16.0	0.31	12.7

Mənbə: - 1990-2005-ci illər məlumatları – Azərbaycan İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına II Milli Məlumatından.
 - 2009 və 2010 illərin məlumatları - Azərbaycan İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına III Milli Məlumatlar çərçivəsində aparılmış İnteraktiv hesabatından;
 - F-qazlar üzrə məlumat isə Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatından götürülmüşdür.

Cədvəl 6: Azərbaycanda mənbəyə görə havaya buraxılan İQ-nın Profili

İl	Elektrik enerjisi və istilik	İstehsal və Tikinti	Nəqliyyat	Digər Yanacaqın Yandırılması	Havaya buraxılmış və nəzərə alınmamış qazlar	Enerji (Cəmi)
1990	28.75	16.01	3.69	16.67	13.84	78.96
1991	23.26	15.32	4.1	15.62	25.53	83.82
1995	15.22	6.95	3.07	7.23	6.47	38.94
2000	17.00	4.38	2.05	6.52	21.07	51.02
2005	17.42	3.51	5.12	6.98	11.91	44.94
2009	12.18	1.25	4.54	6.93	21.9	46.08

Mənbə: Dünya Resurslar İnstitutu. 2013. İqlimin Təhlili üzrə Göstəricisi Aleti 2.0.

B. Ətraf Mühitin Davamlı İnkişafının dəstəklənməsi üçün prioritetlər və tədbirlər

1. Prioritetlər

34. Azərbaycanda ekoloji prioritetləşdirilmənin öz tarixi vardır ki, hökumət adamlarının bir çoxunun, onun texniki əməkdaşlarının və bəzi hallarda qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT-lər)¹⁹ fikirlərini təcəssüm etdirmişdir. Son tərəqqini və ya yeni tendensiyaların meydana gəlməsini əks

¹⁸ CH₄ emissiyalarının əsas mənbələrindən biri Abşeron Yarımadasındakı neft və qaz yataqları olmuşdur ki, aşağı təzyiqli səmt qazının çəkilməsi Azərbaycanda ofşor neft hasilatı ərazilərində uzun müddət tətbiq edilmiş təcrübə olmuşdur.

¹⁹ Hökumət səciyyəvi olaraq elm aləmindən texniki məsləhət almağa çalışır ki, öz məşğulluq imkanlarını artırmaq üçün onun üzvləri çox zaman QHT-lər qurur.

etdirmək yolu ilə prioritetləşdirmək məqsədilə siyasi mülahizə və cəhdlərin göstərilməsində məhdudiyət qoyulmamışdır.

35. Aşağıda təsvir edilmiş strategiya və planlarda növbəti məsələlərin ünvanlanmasına prioritet verilir: (i) əsasən Abşeron Yarımadasında cəmlənmiş və keçmişdən miras qalmış neftlə və sənaye mənbələrindən çirklənmə;²⁰ (ii) Kur və Araz çayları daxil olmaqla əsas səth su obyektlərinin həm trans-sərhəd səviyyədə, həm də daxili mənbələrdən çirklənməsinin davam etməsi; (iii) qeyri-adekvat ev təsərrüfatı və təhlükəli tullantıların idarə olunması, təhlükəli tullantıların qeyri-təhlükəsiz şəkildə kənar edilməsi mirası; (iv) kənd təsərrüfatı torpaqları və otlaqlarının deqradasiyası; (v) Xəzər dənizi sahillərində ekologiya təhlükəyə məruz qalması; (vi) hərəkətsiz (və getdikcə artan səyyar mənbələrdən) havanın çirklənməsi və havaya istixana qazlarının buraxılması; və (vii) ölkənin biomüxtəlifliyinə təzyiğin göstərilməsi.

36. 1998–2003 illər üzrə Ətraf Mühit üzrə Milli Tədbirlər Planı ən birinci strateji sənəd olmuşdur. ƏMMTP-nin təsiri altında Ətraf Mühit üzrə Yerli Tədbirlər Planı ölkədə tətbiq edilmiş, siyasətin formalaşdırılması və prioritetlərin müəyyən edilməsində ictimai iştirak təmin edilmiş və iştirakçı tərəflər arasında dialoq qurulmuş, yerli və regional hakimiyyət dairələrinə yardım göstərilmişdir.

37. Birinci ƏMMTP-nin dəyərlərinə baxmayaraq, Azərbaycan sənədi yeniləşdirməyi seçməmiş, onun əvəzinə yeni milli ekoloji strategiya və fəaliyyət planlarını hazırlamışdır. Bunlar arasında ən mühüm sənəd Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişaf üzrə Dövlət Proqramıdır (YADİDP) ki, 2008-2015 illəri əhatə edir, kompleks iqtisadiyyatı əhatə edən planlaşdırma sənədi kimi xidmət edir. Baxmayaraq ki, yoxsulluğun azaldılması bunun kökündə duran məsələdir, YADİDP-da həm də ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlar ünvanlanır. Sənəddə doqquz məqsəddən biri (məqsəd VII) “ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin davamlı idarə olunması” məsələsidir. Əlavə olaraq, YADİDP-da etibarlı su təchizatının təmin edilməsi və sanitariya şəraitlə bağlı narahatlıqların aradan qaldırılması üçün tədbirlər müəyyən edilmiş, onlar Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin (MİM) əldə edilməsi ilə əlaqələndirilmişlər. Ekoloji narahatlıqlar da Sənaye və Enerji Siyasətinə dair 4.3.6-cı bölmədə yer tutur ki, burada ekoloji təhlükəsizlik ümumi siyasətin məqsədi kimi müəyyən edilmişdir.

38. Ətraf Mühit üzrə Dövlət Proqramı (ƏMDP) kimi aydın şəkildə ekoloji yönümlü strateji sənədlər də mühümdür ki, belə sənəddə ekoloji prioritetlər və onlara dair planlaşdırılmış reaksiya tədbirləri qurumların birgə verdiyi təklifləri əks etdirir. Cari ƏMDP 2014-cü ilədək icra ediləcəkdir (2010-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında Ekoloji Vəziyyətin Yaxşılaşdırılması üçün Əlavə Fəaliyyət Planı olaraq). Ekoloji tədbirlər axır ki, ikinci dərəcəli şəhərlərə doğru irəliləməyə başlayarkən (və AİB həmin tendensiyanın iştirakçısıdır), ƏMDP-da Abşeron Yarımadasının ekoloji bərpası diqqət mərkəzində duran məsələ olub, ekoloji problemlərin burada tənəsübsüz şəkildə cəmləşdiyinə işarə edir.

2. İnstitusional İnkişaf

39. Son onillikdə institusional inkişafın ümumi istiqaməti bir sıra hökumət funksiyalarının səhmləşdirilməsi prosesi, eləcə də dövlət gəlirlərinin sürətlə artması ilə əlaqədardır. Dövlət

²⁰ Qeyd etmək mühümdür ki, gil-torpaq və alüminium emalının uzun müddət üstünlük təşkil etdiyi Gəncə və Sumqayıtda mədəniyyət və ilkin emalın xüsusilə də Gəncədə dirçəldiyinin əlamətləri görünür. Bu tədrici dirçəlişlə bərabər bu mənbələrdən çirklənmə hallarına diqqət də yönəli bilər ki, bu məsələyə son illərdə etinasızlıq göstərilmişdir.

xərclərinin sürətlə artması ilə neft bonanzası sayəsində, digər məsələlərlə yanaşı, ətraf mühitlə bağlı məqsədlər üçün ayrılmış resurslar sadəcə artmamış, daha çox işin görülməsinə imkan yaranmışdır. Bununla həm də ölkədə ətraf mühitlə bağlı tədbirlərdə institusional iştirakın tarazlığı dəyişmişdir. Bölmə 5-də izah edildiyi kimi neft və energetika sənayelərinin uğurlarının artması ilə bir sıra dövlət şirkəti ətraf mühit sahəsində mühüm iştirakçıya çevrilmişdir ki, onların göstərdiyi təsir və malik olduğu büdcə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyini (ETSN) geridə buraxmışdır.

40. Əsasən qeyri-investisiya mandatı ilə ETSN Dövlət İnvestisiya Proqramından (DİP) daha az yardım almışdır. Öz əsas rolundan başqa (bax Qutu 1), ETSN-nin mandatı dəyişmiş gəlir və institusional perspektivdə qeyri-dəqiq qalmışdır. Bəzi dövlət şirkətlərinin mandatı ilə üst-üstə düşə bilən xüsusi təşəbbüslərlə bağlı ETSN üçün dövrü olaraq büdcədən vəsait ayrılır (məs., kənd yerlərində mərkəzdən kənarlaşdırılmış su təchizatı idarələri üçün). Digər hallarda (məs., bərk tullantıların idarə olunması və bərpa olunan enerji mənbələri), ETSN-nin yerdə birinci iştirakı əsasən dayandırılmış və Nazirliyin rolu əldə olunan uğurların və qanunvericiliyə uyğunluğun monitorinqindən ibarət olmuşdur.

Qutu 1: Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi

ETSN ətraf mühit siyasətinin formalaşması və ölkənin ətraf mühitinin mühafizəsi (yoxlama, monitorinq və s.) üçün cavabdehlik daşıyır, eləcə də layihələrin icrası üzrə konkret funksiyalar yerinə yetirir. Nazirlik mərkəzi aparatdan və ixtisaslaşmış şöbələrdən ibarətdir, 13 regional şöbə də daxil olmaqla işçi heyətinin sayı hazırda təxminən 9,000 nəfərdir. 2003-cü ildən etibarən Meşələrin İnkişafı Şöbəsi və Biomüxtəlifliyin Qorunması və Mühafizə olunan Ərazilər üzrə Şöbə daha çox müstəqil olmuş, tabe təşkilatlar kimi funksiya göstərmişlər.

ETSN-nin Ətraf Mühitin Mühafizəsi Departamenti ətraf mehitin mühafizəsi qanunvericiliyin icrasına nəzarət edir. Monitorinqin fiziki strukturu da mövcuddur. ETSN-nin Ətraf Mühitin Monitorinqi, Hidrometeorologiya ("Hidromet") Şöbələri, Xəzər Kompleks Ekoloji Monitorinq İdarəsi və Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidməti hava, su və torpağın keyfiyyətinə, fondakı radioaktivliyə və biomüxtəlifliyə dair monitorinq şəbəkələrini istismar edir.

ETSN həm də Təmiz İnkişaf Mexanizmində (TİM) iştirak etmək üçün təyin edilmiş Milli Qurumdur (TMQ). TMQ-da beş texniki qrup vardır, TİM layihələri üçün milli meyarlar da təyin edilmişdir.²¹ Nazirliyin İqlim Dəyişmələri və Ozon Mərkəzində 20 əməkdaş çalışır. Nazirliyin Hidrometeorologiya Şöbəsi iqlim dəyişikliyi ilə bağlı beynəlxalq öhdəliklərlə, o cümlədən istixana qazlarının (İQ) inventarı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına (UNFCCC) milli müraciətlərin hazırlanması ilə məşğuldur.

ETSN-nin institusional icrasına gəldikdə isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa üzrə İqtisadi Komissiyasının (UNECE) qiymətləndirməsində (UNECE 2011) bir sıra münasib və konstruktiv müşahidələr vardır. Ətraf mühitin qiymətləndirilməsi mexanizmi və onun aparılması ilə əlaqədar olan zəifliklərdən başqa (Bölmə 3-də təsvir edilmişdir), əsas zəifliklər (i) işçi heyətin çatışmazlığı, bu, tək ilkin ekoloji yoxlamanın və qiymətləndirmənin deyil, eləcə də mandat çərçivəsində olan digər fəaliyyətin aparılmasına təsir edir (yəni, ETSN-in meşəçilik sahəsində yerli fəaliyyəti); və (ii) 20-25 regional ekoloji şöbənin 13 şöbəyədək azaldılması ilə bağlı həddən artıq mərkəzləşmə.²²

²¹ Ölkədə qeydiyyatda alınmış TİM layihəsi hələ yoxdur, ancaq beş layihə təsdiq olunma mərhələsindədir (iki layihə enerji təchizatı tərəfindən enerjiden səmərəli istifadə, biri üzvi yanacaq keçid, biri hidro-enerji və biri neftin yanmasının azaldılması ilə bağlıdır. Bütün bu layihələrin müqəddəratı 2012-ci ildə TİM-in vaxtının tamamlanmasına və sonrakı mexanizmlərlə bağlı aydınlığın olmamasına görə qeyri-müəyyəndir.

²² 2008-2009-cu illərdə təhdidedici maliyyə böhranı ilə üzləşdikdə bunu mühüm qoruyucu tədbir olaraq şərh etmək mümkün deyil.

41. Beynəlxalq maliyyə qurumları (BMQ) tərəfindən dəstəklənmiş layihələrin ETSN üçün müsbət və mənfi cəhətləri olmuşdur. Bir tərəfdən onlar (ETSN-nin BMQ-nin ciddi prosedurlarından asılı olduğu ekoloji qiymətləndirmə sahəsindəki cavabdehliyi vasitəsilə) öz səlahiyyətlərini təsdiq etməsi üçün ETSN-nə şərait yaratmış, ancaq BMQ vəsaitləri dövlət şirkətlərinə istiqamətləndikdə ETSN-nin təsirinin (büdcə ayırmaları vasitəsilə) ümumi şəkildə zəifləməsi ilə ilkin üstünlüyün təsiri azalmışdır.

42. ETSN-dən başqa, ətraf mühitlə bağlı kompleks gündəlikləri həyata keçirən dövlət səviyyəli bir sıra hökumət qurumu vardır (bax Cədvəl 7-də). Bu qurumlar arasında horizontal şəkildə əməkdaşlığın qurulması hələ də kifayət olmadığı halda, ətraf mühitlə bağlı məsələlərdə qurumlararası əməkdaşlığın təşviq edilməsi üçün üç əsas mexanizmdən istifadə edilmişdir. Birincisi, ümumi nəticə çıxaran son sənədlərdə, xüsusilə də ƏMDP-də konkret fəaliyyət ətrafında təyin edilmiş hökumət qurumlarının əməkdaşlıq göstərməsini tələb edən struktur qəbul edilmişdir. ƏMDP çərçivəsində rəsmi məqsədlərin əldə edilməsi istiqamətində əməkdaşlıq göstərəcəkləri ehtimal edilən agentliklər müəyyən edilmiş və onların təkliflər verəcəyi ehtimal edilmişdir (ETSN-nin rəhbərliyi altında).

Cədvəl 7: Ətraf Mühit sahəsində cavabdehlikləri olan Dövlət Nazirlikləri, Agentliklər və ya Şirkətlər²³

Ekoloji narahatlıqlar	Əsas cavabdehlikləri olan qurumlar
Havanın keyfiyyəti	ETSN, Səhiyyə Nazirliyi və Nəqliyyat Nazirliyi
Biomüxtəliflik, meşəçilik, balıqçılıq	ETSN
Torpaq və yer	ETSN, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi
Su	ETSN (bir neçə şöbə), Azərsu Səhmdar Cəmiyyəti, Səhiyyə Nazirliyi, DMST, Səhiyyə Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Tariflər Şurası
Neftlə çirklənmə	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ), ETSN
Təhlükəli tullantılar	Fövqəladə Hallar Nazirliyi; ETSN; Səhiyyə Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (Dövlət Fitosanitariya Nəzarət Xidməti)
Tullantılar	İqtisadi İnkişaf Nazirliyi (İİN), Təmiz Şəhər səhmdar cəmiyyəti (SC) (İİN-nin nəzdində), ETSN, icra hakimiyyətləri və bələdiyyələr
Mineral resurslar	ETSN (Geoloji İdarə)
Davamlı inkişaf	İİN davamlı inkişaf tədbirlərini əlaqələndirən aparıcı qurumdur. Proqramın ətraf mühit üzrə komponentləri ETSN tərəfindən işlənmişdir.
İqlim dəyişikliyi / enerjiden səmərəli istifadə	ETSN, Energetika və Sənaye Nazirliyi (ESN), Alternativ və Bərpa olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi (ESN, Azərenerji SC)

Mənbə: UNECE-dən uyğunlaşdırılmışdır. 2011, səh. 19

43. İkincisi, bəzi hallarda dövlət komitələri təsis edilmişdir. İqlim Dəyişmələri üzrə Dövlət Komitəsi Baş Nazirin Birinci Müavininin nəzarəti altında 1997-ci ildə qurulmuş, ETSN, İİN,

²³ Əlavə olaraq ətraf mühit idarəçiliyində bəzən bilavasitə olsa da rolu cüzi olmayan digər qurumlar da vardır. Buraya aşağıdakılar daxildir: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Nəqliyyat Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, Dövlət Əmlak Komitəsi, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi, Dövlət Statistika Komitəsi, Xəzər Gəmiçiliyi, Baş Prokurorluq, Dövlət Standartlaşdırma, Meteorologiya və Patent Agentliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti.

Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Sənaye və Energetika Nazirliyi, Azərənərji və DMST onun üzvləri olmuşlar.²⁴

44. Üçüncüsü, çarpazlaşan ekoloji məsələlərin həlli üçün xüsusi və müvəqqəti qurumlararası qruplar yaradılmışdır. Dünya Bankı tərəfindən Ölkənin Ekoloji Təhlilinin hazırlanmasına yardım göstərmək üçün 2010-cu ildə Qurumlararası Ekoloji İşçi Qrupunun yaradılmasını buna misal çəkmək olar.

45. Son onillikdə müşahidə olunmuş institusional inkişafın həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri olmuşdur. ETSN-nin maliyyə vəziyyətinin möhkəmlənməsi və təkmilləşməsi, daha çox iqtisadi qurumun öz ekoloji öhdəliklərindən daha çox xəbərdar olması və tədbir görməsi, qurumlararası əməkdaşlığın artması üçün düşüncəli cəhdlərin göstərilməsi, Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi (ABEMDA) kimi novator mandatlı qurumların təsis edilməsi müsbət cəhətlər olmuşdur.

3. Ətraf mühitlə bağlı qanunvericilik

46. Azərbaycanda ətraf mühitin idarə olunmasının əksər aspektini ünvanlayan geniş qanunvericilik bazası vardır. Cədvəl 8-də ekoloji mövzuya görə ən mühüm hüquqi və tənzimləyici müddəalar verilir. Ancaq qanunverici və tənzimləyici fonda əldə edilən tərəqqi qeyri-bərabər olub, bəzi sahələrdə tərəqqiyə, digərlərində isə fəaliyyətsizliyə səbəb olur. Məsələn, tullantıların idarə olunması sahəsində mühüm irəliləyiş əldə edilmişdir. Yenilikcə bir sıra qanun qüvvəli akt, o cümlədən sənaye və təhlükəli tullantıların inventarının yaradılmasına, təhlükəli tullantıların trans-sərhəd səviyyədə daşınmasına, tibbi tullantıların idarə olunmasına, tullantıların saxlanması, toplanması və kənar edilməsi üçün ödəmənin müəyyən edilməsinə dair 2008-ci il tarixli qaydalar qəbul edilmişdir. Bəzi üstünlüklər energetika sektorunda nəzərə çarpır, bərpa olunan enerji mənbələri haqda qanun üzərinə iş gedir.

Cədvəl 8: Azərbaycanda Ətraf Mühitlə bağlı Qanunvericilik

<i>Mövzu</i>	<i>Siyasi Çərçivə</i>
<i>Meşə ehtiyatlarının idarə olunması</i>	Meşə haqqında Qanun (1997); 2004-2008 illər üzrə Meşələrin bərpa olunması və artırılması üzrə Dövlət Proqramı (bəzən Meşə örtüyünün bərpa edilməsi və meşələrin salınması haqda Dövlət Proqramı) 2003-cü ildə təsdiq edilmişdir.
<i>Torpaq ehtiyatlarının idarə olunması</i>	Torpaq haqqında Qanun (1999) Torpağın Münbitliyi haqqında Qanun (1999); Torpağın İcarəsi haqqında Qanun (1999); Torpaq Bazarı haqqında Qanun (1999); 2004-2010 illərdə Azərbaycan Respublikasında Yaylaqlar/Qışlaqlar, Otluqların səmərəli istifadəsi və səhrələşmənin qarşısının alınması haqqında Dövlət Proqramı; 2008-2015 illərdə Dövlət Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı.
<i>Bioməxtəlifliyin və təbii aktivlərin idarə olunması və mühafizəsi</i>	Bitki Mühafizəsi haqqında Qanun (1996); Canlı təbiət haqqında Qanun (1999); Təbiət və Qoruq Ərazilər haqqında Qanun (bəzi hallarda xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında Qanun) (2000); Ovçuluq haqqında Qanun (2004); 2000-ci ildə ratifikasiya olunmuş Bioloji Müxtəliflik haqqında Konvensiya, 2006-2009 illərdə Blomüxtəlifliyin Qorunması və Davamlı İstifadəsinə dair Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı. CITES 1999-ci ildə, Ramsar Konvensiyası 2001-ci ildə ratifikasiya olunmuşdur.
<i>Su idarəçiliyi</i>	Meliorasiya və Suvarma haqqında Qanun (1996, 2004-cü ildə dəyişiklik edilmişdir); Su haqqında Qanun (1998), Hidrometeorologiya haqqında Qanun (1998), Su Təchizatı və Tullantı Suları haqqında Qanun (1999), Bələdiyyələrin Su Təsərrüfatı haqqında Qanun (2001), Hidrotexniki Qurğuların Təhlükəsizliyi haqqında Qanun (2002), "Xəzər dənizinin çirkənmədən qorunması üçün bəzi tədbirlərə" dair No. 2244 sayılı 2007 tarixli Prezident Fərmanı; 2004-2010-cu illər üçün Hidrometeorologiyanın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı;

²⁴ Hər bir halda, UNECE 2011 hesab edir ki, Komissiyanın icrası və təsiri ümidləri doğrultmamışdır.

	Trans-sərhəd su axınlarının və Beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsinə dair UNECE Konvensiyası ("Helsinki Konvensiyası"), 2000-ci ildə ratifikasiya edilmişdir.
<i>Havanın keyfiyyəti</i>	BMT-nin böyük məsafələrdə havanın transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında Konvensiyasının ratifikasiya edilməsi.
<i>İqlim dəyişikliyinə təsirinin zəiflədilməsi və uyğunlaşdırılması</i>	Azərbaycanda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələrinə dair Çərçivə Konvensiyası 16 may 1995-ci ildə ratifikasiya olunmuşdur; 28 sentyabr 2000-ci ildə Kyoto Protokolu ratifikasiya edilmişdir. Buna dəstək olaraq AZE UNFCCC-yə Birinci və İkinci Milli Müraciətini təqdim etmiş (2001 və 2009) ²⁵ , qəbul edilməsi üçün 2013-cü il üçün Texnoloji Ehtiyacların Qiymətləndirilməsini (TEQ) hazırlamışdır. ²⁶ Ölkə Meşələrin bərpa edilməsi və artırılması haqda Dövlət Proqramını hazırlanmışdır ki, (2008) buraya həm də iqlim dəyişmələrinin təsirinin zəiflədilməsi tədbirləri daxildir, Hidrometeorologiya haqqında Dövlət proqramı, buraya iqlimin təkmilləşdirilmiş monitorinqi üçün görüləcək tədbirlər daxildir.
<i>Riskin azaldılması və fəvqəladə idarəçilik</i>	Radiasiya Təhlükəsizliyi haqqında Qanun (1997); Mülki Müdafiə haqqında Qanun (1998). Ətraf Mühitin Mühafizəsi haqqında Qanun 1999.
<i>Tullantıların idarə olunması (təhlükəli və bərk)</i>	Əhalinin Radiasiya Təhlükəsizliyi haqqında Qanun (1997); Pesticidlər və Aqrarkimyəvi maddələr haqqında Qanun (1997); Ətraf Mühitin Mühafizəsi haqqında Qanun 1999; Sənaye və Şəhər Tullantıları haqqında Qanun (1998, 2007-ci ildə mühüm dəyişikliklərlə); Təhlükəli Tullantı İdarəçiliyinin Yaradılması və Təhlükəli Tuallantıların lisenziyalaşdırılması haqqında Qanun (2002); Bələdiyyələr haqqında Qanun (2004); Su Təchizatı və Tullantı Suları haqqında Qanun (2000). Təhlükəli tullantıların trans-sərhəd hərəkəti haqqında Bazal konvensiyası 2001-ci ildə, Kartagena (Biotəhlükəsizlik Protokolu) 2005-ci ildə və Davamlı Üzvi Tullantılar haqqında Stokholm Konvensiyası 2004-cü ildə ratifikasiya olunmuşdur. Təhlükəli tullantı idarəçiliyi üzrə Dövlət Strategiyası (2004-2010).
<i>Enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi, bərpa olunan enerji</i>	Enerji resurslarının istifadəsi haqda Qanun (1996), Elektrik enerjisi haqqında Qanun (1998); Energetika haqqında Qanun (1998); Elektrik Enerjisi və İstilik Stansiyaları haqqında Qanun (1999). Azərbaycan Tariflər Şurasının fəaliyyəti geniş şəkildə tənzimlənir. 2008-2015 illər üzrə Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri haqda Dövlət Proqramı; 2010-2020 illər üzrə Alternativ Enerji Mənbələri üzrə Fəaliyyət Planı; 2005–2015 illər üzrə Yanacaq Enerji Kompleksinin İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı.
<i>Ətraf mühitin qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin monitorinqi, ətraf mühitin maliyyələşdirilməsi</i>	Ətraf Mühitin Mühafizəsi haqqında Qanun (1999, və Dövlət Ekoloji Ekspertizası haqda Maddə VIII), ƏMTQ haqda Təlimatlar (1996, ancaq hüquqi səlahiyyət olmadan); Hidrometeorologiya haqqında Qanun (1998); Aarhus Konvensiyası (2000); Ətraf Mühitə dair informasiyaya çıxış haqqında Qanun (2002, 2010-cu ildə kiçik dəyişikliklərlə). Trans-sərhəd kontekstində ƏMTQ-nə dair Espoo Konvensiyası (1999); Ekologiya və Təbii Sərvətlərin Vəziyyətinin Monitorinqinə dair Nazirlər Kabinetinin Qərarı (2004) ekoloji medianın (hava, torpaq və su) monitorinqinin müxtəlif növlərini tənzimləyir. 2004–2010 illər üzrə Hidrometeorologiyanın İnkişaf Proqramı.
<i>Seçilmiş digərləri</i>	Dövlət Əmlakının Özəlləşdirilməsi haqqında Qanun (2000). Maddə 6: yeraltı sərvətlər, meşələr, su ehtiyatları, mühafizə olunan təbiət yerləri və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru özəlləşdirilməyə aid deyildir. İcbari Ekoloji Sığorta haqqında Qanun (2002); İnzibati Məcəllə (2002, 2008-ci ildə mühüm dəyişikliklər edilmişdir); Təbii Müalicə-Sağlamlaşdırma Yerləri haqqında Qanun (2008); Turizm haqqında Qanun (nəzərdən keçirilir); 2010-2014 illərdə Turizmin İnkişafına dair Dövlət Proqramı; Yeraltı Sərvətlər haqqında Qanun (1998).
<i>Ətraf mühiti mühafizə etmək üçün maliyyə mexanizmləri</i>	Təbii ehtiyatlara görə ödəmələrin, çirkləndirici maddələrin təbii mühitə atılmasına görə ödəmələrin tətbiqi və həmin ödənişlərdən əmələ gələn vəsaitdən istifadə haqqında 176 sayılı 1992-ci il tarixli Prezident Fərmanı; Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanun 1999.

²⁵ Azərbaycan Respublikası. 2010. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına ikinci milli müraciət. Bakı.

²⁶ Azərbaycan Respublikası. 2013. İqlimin Təsirinin Zəiflədilməsi və Uyğunlaşdırılması üçün Texnoloji Ehtiyacların Qiymətləndirilməsi. Yekun Hesabat. http://unfccc.int/ttclear/sunsetcms/storage/contents/stored-file-20130327152139377/TechnologyNeedsAssessment-Summary_Azerbaijan.pdf

47. Başqa yerlərdə inkişaf çox zəif olmuş və ya olmamışdır. Qanunqüvvəli aktların, qayda və qanunların aşağı keyfiyyətlə icra olunması tərəqqinin əldə edilməsinə mane olur ki, bu da qanunvericiliyə uyğunluğu və onun həyata keçirilməsini mürəkkəbləşdirir. Məsələn, otlaqların idarə edilməsində qanunvericiliyin zəif olduğunu görmək olar. Otlqlar yerli icra hakimiyyətinə aiddir, ancaq onlar fermerlər tərəfindən icarəyə götürülür ki, onların da davamlı şəkildə otlaqlardan istifadə edəcəyi ehtimal edilir. İkinci dərəcəli nəzarət qayda və mexanizmləri yoxdur və ya münasib deyildir, bu da kompleks qanunvericilikdə olan əsas boşluğu (yəni, davamlı inkişaf stimullarının olmaması) artırır. Nəticədə, otlaqların vəziyyəti pisləşməyə davam edir. Başqa bir misal çəkək, İSO 14000 ətraf mühitin qiymətləndirilməsi sistemlərinə könüllü şəkildə uyğunluğun təmin edilməsi və sistemin tətbiq edilməsi sahəsində indiyədək az iş görülmüşdür.

4. Sektor strategiya və proqramları

48. Sektor strategiya və proqramlarının inkişaf etdirilməsi davam edir. 2014 ilin əvvəlinə, Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii sərvətlərdən istifadəyə dair 2014-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı nəzərdən keçirilir. İqlim dəyişmələri üzrə proqram Dövlət Proqramına daxil edilmişdir. Hazırda iqlim dəyişmələrinin yumşaldılması üzrə milli fəaliyyət planının və iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin azaldılması və ya minimuma endirilməsi üzrə adaptasiyaya dair milli fəaliyyət planlarının hazırlanması işlər davam etdirilir. Eyni zamanda milli qanunvericiliyin Aİ-nin direktivlərinə uyğunlaşdırılması təşəbbüsləri davam edir.

49. Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinə dair xüsusi strategiyanın olmadığı halda, ölkədə iqlim dəyişmələrinin təsirinin zəiflədilməsini dəstəkləmək üçün tədbirlər görülmüşdür. Azərbaycanda 16 may 1995-ci il tarixində BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası, 28 sentyabr 2000-ci ildə isə Kyoto Protokolu ratifikasiya olunmuşdur. Azərbaycanda Konvensiyaya aid olan bir sıra qanunlar, dövlət proqramları və tənzimləyici aktlar hazırlanmış, iqlimin təsirinin zəiflədilməsini dəstəkləyəcək münasib beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir (bax Cədvəl 9-da). UNFCCC üzrə hesabatlılıq şərtlərini dəstəkləmək məqsədilə Azərbaycan 2001 və 2009-cu illərdə UNFCCC-yə Birinci və İkinci Milli Müraciətlərini təqdim etmişdir.²⁷ 2009-cu ilin hesabatında İQ-nın azaldılmasına yönəlmiş konkret layihələr və enerji sektoru üçün tədbirlər təsvir edilir ki, onlar Yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramında müəyyən edilmişdir. İQ-nın azaldılması sahəsində aşağıdakı layihələrin elektrik enerjisi hasilatı və istehlakını dəstəkləyəcəyi hesab edilir: (i) neft və qaz hasilatı üçün avtomatik nəzarət və sayğac sisteminin quraşdırılması; (ii) yanacağın dəyişməsi (maye yanacağın qaza keçməsi), və (iii) hidro-elektrik stansiya sistemləri. Digər sektorlarda İQ emissiyalarının zəiflədilməsi planları aşağıdakı kimidir: (i) neft və qaz sektoru üzrə əvvəllər atmosfərə burailan qazların bərpa edilməsi və istifadəsi, potensial olaraq illik emissiya 1.2 milyon tCO₂e azala bilər; (ii) sənaye sektoru üçün klinker istehsalı və yandırılma proseslərinin optimallaşdırılması ilə sement istehsalının təkmilləşdirilməsi; (iii) kənd təsərrüfatı sektoru üzrə, heyvan tullantılarından və kənd təsərrüfatı bitkilərinin quru tullantılarının emalından bioqazın alınması; (iv) şəhər və sənaye tullantı sektoru üzrə, bərk tullantıların idarə olunması proseslərinin təkmilləşdirilməsi (məsələn, tullantıların yandırılması); və (v) meşəçilik sektoru üzrə, Meşələrin bərpa olunması və artırılması üzrə Milli Proqram çərçivəsində 69,000 hektar meşənin salınması, ildə potensial olaraq 2.9 milyon tCO₂e tutulub saxlanması.

²⁷ Azərbaycan Respublikası. 2013. İqlimin Təsirinin Zəiflədilməsi və Uyğunlaşdırılması üçün Texnoloji Ehtiyacların Qiymətləndirilməsi. Yekun Hesabat. http://unfccc.int/ttclear/sunsetcms/storage/contents/stored-file-20130327152139377/TechnologyNeedsAssessment-Summary_Azerbaijan.pdf

Cədvəl 9: İqlim Dəyişikliyinə Dəstəklənməsi üçün Qanun və Tənzimləyici Aktlar

Sənədin Adı	Qəbul edildiyi tarix
10 yanvar 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmiş UNFCCC çərçivəsində götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün tədbirlər	30.04.1997
İstehsal və Şəhər Tullantıları haqqında Qanun	30.07.1998
Qaz Təchizati haqqında Qanun	30.06.1998
Energetika haqqında Qanun	24.11.1998
Enerji Hasilatı haqqında Qanun	01.02.1999
İstilik və Enerji Stansiyaları haqqında Qanun	28.12.1999
Ətraf Mühitin Mühafizəsi haqqında Qanun	08.07.1999
Havanın Qorunması haqqında Qanun	21.03.2001
Ətraf Mühit haqda İctimai Təhsil və Məlumatlandırmanın Artırılması haqqında Qanun	0.12.2002
Ekoloji baxımdan Davamlı Sosial-İqtisadi İnkişaf üzrə Milli Proqram	18.02.2003
Meşələrin bərpa edilməsi və artırılması haqda Milli Proqram	2003
İxrac Nəzarət haqqında Qanun	26.10.2004
Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı	21.10.2004
Uzaq ərazilərin Sosial-İqtisadi İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı	n.a.
2005-2015-ci illərdə Azərbaycanda Yanacaq-Enerji Kompleksinin İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı	14.02.2005
Azərbaycanda Ətraf Mühitin Vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illərdə Kompleks Tədbirlər Planının təsdiq edilməsinə dair Prezident Fərmanı	21.09.2005
Azərbaycan Respublikası tərəfindən imzalanmış Ətraf Mühit üzrə Beynəlxalq Konvensiya və Sazişlərdən meydana çıxan məsələlərlə bağlı tədbirlərin artırılmasına dair Prezident Fərmanı	30.03.2006

Mənbə: Azərbaycan Respublikası. 2010. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına (UNFCCC) ikinci milli müraciət. Bakı

50. Azərbaycan istixana qazlarının emissiya miqdarının azaldılmasında başlıca çıxış yolu kimi kommərşiya və yaşayış sektorlarında CO₂ emissiyasını 2030-cu ilədək 32,7 milyon ton azaltma potensialı olan alternativ enerji istifadəsini və karbon emissiyasını azaldan tədbirlərin həyata keçirilməsini müəyyən etmişdir. Aşağıdakı texnoloji tələblər müəyyən edilmişdir: (i) kiçik həcmli günəş batareyaları ilə əldə olunan isti su və elektrik (ii) böyük həcmli şəbəkənin qoşulması ilə əldə olunan külək enerjisi; (iii) kiçik həcmli çay və kanallardan əldə olunan hidroenerji; (iv) yemək bişirmək və istilik üçün kiçik həcmli biokütlə və bioqazdan əldə edilən bioenerji (v) təbii isti bulaqlardan əldə olunan kiçik miqyaslı geotermal enerji. Kommərşiya və yaşayış sektorunda kiçik-iri həcmli təbii qaynaqlar üçün aşağıdakı texnologiyalar nəzərdə tutulur: (i) enerjiyə qənaətli işıqlar; (ii) istilik nasoslari, səmərəli istilik və isti su təchizati; (iii) səmərəli sobalar (iv) ev və binalar üçün enerji (elektrik və qaz) idarəetmə sistemləri və (v) səmərəli ventilyasiya və soyutma sistemləri. İstixana qazının emissiyasını azaltmaq üçün başlıca amillər: (i) kapital investisiya qoyuluşu, istismar və təmir baxımından xərclərin səmərəliliyi və (ii) əlavə faydalar (məsələn, davamlı enerji təchizati, gəlir artımı və qənaət).

51. Qlobal ekoloji konvensiyaların əksəriyyətinin Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilməsi ilə daxili ekoloji tədbirlərin sayı artmış və Azərbaycanın öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün fəaliyyət planları müəyyən edilmişdir. Strateji əhəmiyyətli sənədlər müvafiq beynəlxalq konvensiyalara, xüsusən də BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası və BMT-nin Şəhərsalma ilə Mübarizə Konvensiyası və Qlobal Ətraf Mühitin İdarə Olunması üzrə İmkanların Qiymətləndirilməsi (2005) və ya özünü-qiymətləndirmələr üzrə yerli istinadlar kimi qəbul edilmişdir.

52. Başqa yerlərdə ətraf mühit sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq ekoloji prioritetlərin daha da möhkəmləndirilməsi və ya uyğunlaşdırılması ilə nəticələnmişdir. Beynəlxalq ekoloji siyasətlərin, standart, norma və texnologiyaların qəbul edilməsinə böyük yardımın göstərilməsi (Avropa İttifaqı (Aİ) və ya İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) adətən istinad mənbəyi kimi xidmət göstərir) və trans-sərhəd sular və sahil məsələləri əsas mövzuya çevrilmişdir. Xəzər Ekoloji Proqramı (1995-ci ildən), Aİ-Azərbaycan arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi (1999) və ondan sonradan Aİ-Azərbaycan arasında qəbul edilmiş Fəaliyyət Planları və Avropa üçün Ətraf Mühit (AƏM) prosesində ölkənin iştirak etməsini buna misal çəkmək olar. Ekoloji prioritetləşdirmədən başqa funksiyaları yerinə yetirən çoxsaylı ikitərəfli ekoloji əməkdaşlıq sazişləri də vardır.²⁸

53. Əlavə olaraq, daha konkret alt-sektor fəaliyyət planları vardır ki, onlar rəsmi sanksiya nəzərdə tutmur, ancaq siyasətə dair məlumat verir və ya iri investisiya təşəbbüsləri üçün texniki təməl yaradır. Böyük Bakı ərazisində ətraf mühitin inteqrə edilmiş idarəçiliyi üzrə Baş Plan (Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi, 2000), Böyük Bakı ərazisi üzrə Su və Tullantı Sularının Baş Planı (Dünya Bankı, 1998), Su Sektoru Strategiyası (Dünya Bankı, 2006) və ya AİB-nin dəstəklədiyi Nəqliyyat Sektorunun İnkişaf Strategiyasını (2006) buna misal çəkmək olar.

54. Bərpa olunan enerji haqqında ayrıca danışmaq daha yaxşı olar. Bərpa olunmayan enerji mənbələrinin hazırda bol olmasına baxmayaraq, Azərbaycan öz neft və qaz ehtiyatlarının ömrünü artırmaq və elektrik enerjisinin paylanması ilə bağlı xərcləri (bəzi hallarda) azaltmaq, eləcə də iqlim dəyişmələrinə dair narahatlıqları ünvanlamaq üçün bərpa olunan enerji mənbələrini təşviq etməyə başlamışdır. Hökumət öz qarşısına 2020-ci ilədək cəmi daxili enerji istehlakının 10%-ni bərpa olunan enerji mənbələrindən hasil etmək məqsədini qoymuşdur. Xüsusilə də kiçik və mini-hidro elektrik qurğularının bu mühüm potensialı yaradacağı nəzərdə tutulmuşdur.²⁹ 2011-ci ildə ABEMDA Qobustan Sınaq və Təlim Mərkəzini açmışdır ki, bu da hibrid günəş və külək enerji stansiyasıdır. 2011-ci ildə Sumqayıtda günəş kollektoru sexi açılmışdır.

55. Azərbaycanın Nəqliyyat Siyasəti daha səmərəli yanacaq işlədən maşınları təşviq etməyə və ölkə istehsalına başlamağa yönəlmişdir. Yanacağın səmərəliliyi bio-əlavələrin, alternativ yanacaqların və aşağı kükürd tərkibli daha təmiz yanacaqların istifadəsi ilə arta bilər. Tezliklə milli yanacaq iqtisadiyyatının/yüngül maşınlar üçün (LDV) İQ emissiya standartlarının tətbiq ediləcəyi gözlənilir. Ekoloji, estetik və istismara dair şərtlərə cavab verməyən yüngül maşınların idxalını məhdudlaşdırmaq üçün 2009-cu ildə maliyyə antistimulları tətbiq edilmişdir. Stimulların/antistimulların strukturu bir daha dəyişmişdir (yəni, Aİ-dan 5 ildən çox və MDB ölkələrindən 3 ildən çox istifadədə olmuş maşınların idxalına məhdudiyyətlərin qoyulması).

5. Ətraf mühitlə bağlı tədbirlərə çəkilən xərclər və onların maliyyələşdirilməsi

56. Bütün mənbələr nəzərdən keçirildikdə³⁰, son illərdə ətraf mühitlə bağlı xərclər ÜDM-un 2% və 3%-ni, DİP-nin isə 6% və 12%-ni (ildən asılı olaraq) təşkil etmişdir. Bu rəqəmlər neft

²⁸ ETSN rəsmi internet sahifəsində (www.eco.gov.az) ikitərəfli müxtəlif təşəbbüslərin siyahısı verilir.

²⁹ Yeni mümkün mini hidro-elektrik stansiyaların təxmini sayı 60-250 arasında dəyişir, onların əlavə potensialı 350 MV-dan başlayır (bax ən mümkün smeta dəyərləri üçün AİB). Bəzi mövcud hidro-elektrik stansiyaları (məs., Mingəçevir) bərpa edilmişdir və ya bərpa üçün nəzərdə tutulmuşdur.

³⁰ Bu mənbələrə aşağıdakılar daxildir: (1) dövlət nazirliklərinin xərcləri (ETSN, eləcə də Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi və s.); (2) "ekoloji" dövlət şirkətlərinin (Azərsu, DMST) cəmi xərcləri, buraya daxildir (a) DİP-a daxil edilmiş ölkənin maliyyələşdirdiyi investisiya xərcləri; (b) xaricdən maliyyələşən investisiya xərcləri (BMQ borcları, kreditlər); və (c) bütün cari xərclər daxildir; və (3) digər münasib dövlət şirkətlərinin (ARDNŞ, Azərenerji, XG) ətraf

gəlirlərinin artdığını qismən əks etdirir, vəsaitlər əsasən təmizləmə tədbirləri və şəhər infrastrukturuna yönəlidir.

57. Azərbaycanda ətraf mühitlə bağlı investisiyaların əsas hissəsi dövlət şirkətləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu şirkətlərin ƏMDP-na daxil edilməsi onların ekoloji fəaliyyətə cəlb olunması məsələsinin hökumət tərəfindən nəzərdən keçirildiyindən xəbər verir. Azərsu və DMST³¹ kimi maliyyə baxımından zəif şirkətlərin investisiya xərcləri dövlət büdcəsindən (DİP-nin seqmenti) və xarici kreditlərdən alınan vəsaitlərdən əldə edilir, ancaq bu xərclər ekoloji xərclərə dair rəsmi məlumatlara daxil deyildir. Maliyyə baxımından ARDNŞ kimi güclü və Azərenerji kimi getdikcə güclənən şirkətlərə gəldikdə isə onların ekoloji xərcləri tam şəkildə (ARDNŞ-in halında) və ya əsasən (Azərenerji ilə bağlı) şirkətin özü tərəfindən maliyyələşdirilir.³² Son onilliyin ikinci yarısında ARDNŞ-in ekoloji xərcləri ildə təxminən AZN50-60 milyon olmuşdur.

58. ARDNF tərəfindən dəstəklənən ekoloji layihələr də nəzərə alınmalıdır. Bilavasitə olsa da, ciddi ekoloji məqsədləri olan iki layihə - Samur-Abşeron suvarma kanalının bərpa edilməsi və Qəbələ-Bakı su kəməri - üçün ARDNF tərəfindən ayrılmış vəsaitin məbləği son illərdə AZN200-300 milyona çatmışdır.

59. Müqayisə üçün ETSN-nin büdcəsi 2009-cu ildə AZN32.3 milyon olmuşdur. Bu vəsait ETSN və Maliyyə Nazirliyi tərəfindən ikitərəfli təsdiq edilmiş xərclər smetasına əsasən xərclənir. və büdcə, məqsədli büdcə fondları və büdcədən kənar xüsusi vəsaitlər vasitəsilə maliyyələşdirilir. Toplanan gəlirlər vahid xəzinədarlıq hesabının bir hissəsi olub, ümumi xərclər planı əsasında Maliyyə Nazirliyinin təsdiqi ilə azad edilir. Maliyyə Nazirliyi gələcək gəlirlərin proqnozunu təsdiq etdiyi üçün onun bu vəsaitlər üzərində təsiri böyükdür.

60. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Dövlət Fondu və Meşələrin bərpa edilməsi və artırılması üzrə Dövlət Fondu ("Meşə Fondu") iki əsas fondur. Meşə məcəlləsinin pozulması üçün qoyulan cərimələr və ianələr ikinci fonda daxil olur. Ancaq Meşə Fondu əsasən regional idarələrdə əməkdaşların məvəcibinin ödənməsi üçün istifadə edilir, meşələrin bərpa edilməsinə çox az vəsait qalır. Çıxılma ilə bağlı ödəmələr və cərimələr də birinci fondun əsas gəlir mənbəyidir.

61. Xüsusilə qorunan təbiət yerlərinin idarə olunması və mühafizəsi üçün 2005-ci ildə Xüsusi Fond (Qorunan Ərazilər üzrə Dövlət Fondu) təsis edilmişdir. Təsdiq olunması üçün qorunan ərazilər üzrə idarələr öz xərclərinin planını mərkəzə təqdim etməli olsa belə, onlar maliyyə baxımından çox müstəqildir. Son illərdə ETSN gəlirlərinin digər mühüm mənbəyi Prezidentin Rezerv Fondu olmuşdur, ancaq bu mənbədən vəsaitlərin mövcudluğu proqnozlaşdırıla bilməz.

62. Çıxılma ilə bağlı ödəmələr və digər ekoloji iqtisadi alətlər çərçivəsində gəlirləri artırmaq potensialı mühüm ekoloji irəliləyişlərin dəstəklənməsi üçün əhəmiyyətli resursların təmin edilməsi baxımından çox kiçikdir. Bu alətlər vasitəsilə əldə olunan gəlirlər ölkədə bütün növ ödəmə və vergilərdən əldə olunan gəlirlərin sadəcə 0.02%-ni təşkil edir. Azərbaycanda ətraf

mühit sahəsindəki xərcləri, o cümlədən onun DİP-dan maliyyələşən və ya qeyri DİP (şəxsi və ya xarici) maliyyələşən investisiya komponenti və cari xərclərin münasib hissəsi.

³¹ Azərsu və DMST-da (ARDNŞ və ya Azərenerjiden fərqli olaraq) öz investisiya vəsaitlərini səfərbər etmək potensialı yoxdur və onlar tam şəkildə dövlət büdcəsindən (və BMQ-dan) asılıdırlar.

³² Başlıca olaraq ətraf mühitlə bağlı mandata sahib olan (Azərsu və DMST) və ya öz ekoloji fəaliyyətini yenidən genişləndirən (ARDNŞ, Azərenerji və XG) bir sıra dövlət şirkətinin ətraf mühit sahəsindəki xərcləri cəmi ekoloji xərclərin rəsmi hesablamalarına daxil olmadığı baxımından bu hesablamalarda xərclər çox azaldılmışdır.

mühitin mühafizəsi və təbii resursların idarə olunması üçün iqtisadi alətlərin istifadəsi bərpa olunmalıdır.

63. Azərbaycanda ətraf mühitin maliyyələşdirilməsi sahəsində mövcud olan əsas zəiflik ekoloji sahədə olan xərclərin səmərəliliyini qiymətləndirə və yoxlaya bilən mexanizmlərin olmamasıdır. Prinsipcə, maliyyələşdirməyə dair qərarların təklif edilən tədbirlərin müxtəlif dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərə uyğunluğu əsasında verildiyinə baxmayaraq, xərclər üçün prioritetlərin müəyyən edilməsi, tədbirlərin seçilməsi və arbitraj qərarlarının verilməsi qaydaları üzrə razılaşıdırılmış baza yoxdur. ETSN tərəfindən büdcəyə dair müraciətlər mövcud proqramların icrası ilə əlaqədar olmayıb, əsasən Nazirliyin gündəlik fəaliyyəti ilə bağlı olur.

64. Hazırda ƏMDP-nin dolğun şəkildə yoxlanması üçün yaxşı maliyyə bazası yoxdur. Layihə büdcəsinin səpələnmiş halda olmasına baxmayaraq,³³ icranın yoxlanması və “ekoloji pulların” dəyərinin hesablanması aləti olmaq əvəzinə ƏMDP layihə konsepsiyalarının toplanması və mövzular üzrə ekoloji prioritetlərin müəyyən edilməsi, bu prioritetlərin ünvanlanması üçün əsas cavabdeh qurumların təyin edilməsi, ƏMDP investisiyalarının vaxtına dair çevik yanaşmanın qəbul edilməsi üçün bir vasitə olmuşdur. Hərtərəfli və uzun müddətli ekoloji siyasətin təmin edilməsi üçün ƏMDP kimi faydalı, daha praqmatik orta müddətli tədbirlər planına ehtiyac vardır.

C. Ətraf Mühit və İqlim Dəyişmələri sahəsində AİB və digər Donor Proqram və Layihələri

65. Azərbaycan, o cümlədən onun ekoloji komponentləri beynəlxalq inkişafa yardım və əməkdaşlıq strukturuna yaxşı inteqrə etmişdir. Hökumətdə əsl islahatçılar dövlət vəsaitlərinin oğurlanması və sui-istifadə edilməsi əleyhinə mübarizənin aparılması üçün də BMQ və digər donor agentliklərinə güvənir.

66. 2005-ci ildən etibarən AİB-nın Azərbaycandakı iştirakı məhdud və AİB yardımı qəti olaraq infrastruktur yönümlü olmuşdur. Bilavasitə olsa belə, bu, ekoloji cəhətdən müsbət hal olmuşdur, çünki fiziki infrastrukturun təkmilləşdirilməsi ilə ekologiya və sağlamlıq sahəsində əldə edilmiş nəticələr arasındakı əlaqə həddən artıq səmərəli olmuşdur. Məsələn, Azərbaycanın inkişaf sahəsindəki tərəfdaşlarının əksəriyyəti (o cümlədən AİB) su ilə bağlı infrastrukturun təkmilləşdirilməsi məsələsini hədəfə almışdır.

67. AİB-nın 2008-ci il tarixli Elektrik enerjisinin ötürülməsi sisteminin genişləndirilməsi layihəsi və onun mümkün davamçısının aşağıdakı məsələlərə diqqət ayıracağı ehtimal edilir: (i) enerji tarazlığının qorunması üçün uzaq və zəif inkişaf etmiş kənd yerlərində pilot kiçik elektrik stansiyalarının inkişafının təşviq edilməsi; (ii) elektrik enerjisinin etibarlılığını artırmaq, nəqli və paylanma zamanı itkiləri azaltmaq və enerjiden səmərəli istifadəni artırmaq üçün ötürücü və paylayıcı şəbəkənin möhkəmləndirilməsi; və (iii) siyasi dəstək, institusional strukturun yenidən qurulması və potensial quruculuğu. AİB-nın 2005-ci il üzrə Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı layihəsi çərçivəsində (TA 4726) AİB-nın əsaslına biləcəyi hissələrdə təməl qoyulmuşdur.

68. Müxtəlif ekoloji zonalarda layihələrin hazırlanması və onların icrasında, yerli fiziki ekologiya və onun məruz qaldığı potensial təhlükələri daha dərinə başa düşməklə bu layihələrin bəzilərinin ekoloji qiymətləndirməsi sahəsində AİB təcrübə qazanmışdır. İndiyədək AİB investisiyalarının əksəriyyəti Kür-Araz ovalığının şəhər ərazilərinə ünvanlandıqı halda,

³³ ƏMDP-nin hazırlanmasına dair ilk fərman və ya digər sənəddə Proqramın ümumi büdcəsi verilmir. Azsaylı ayrı-ayrı komponentlərin ilkin büdcə smetaları ETSN və ya İİN-də Proqramın səhifələrində görmək olar.

Daşqınlar əleyhinə mübarizə layihəsi (2003) AİB-ni Böyük Qafqazın dağ mühitinin xüsusiyyətləri və buraya xas olan qəfil daşqınlarla tanış etmişdir. Yolun İnkişaf Şəbəkəsinə Çoxtranslı Maliyyələşdirmə Mexanizminin 3-cü Tranşı həmin ərazinin ekoloji xüsusiyyətləri çərçivəsində Lənkəranın yaxınlığında icra olunmaqdadır.

69. Azərbaycan iki texniki yardım layihəsinin benefisiarındır. Mərkəzi Qərbi Asiyada İqlim Dəyişmələrinin İqtisadi Hesablamalarına³⁴ texniki yardım çərçivəsində iqlim dəyişmələrinin təsirinin zəiflədilməsi dəyərinin qiymətləndirilməsində, təsirin zəiflədilməsi üçün milli səviyyədə münasib tədbirlərin hazırlanmasında, nəqliyyat və enerji sektorları üçün investisiya konsepsiya sənədlərinin hazırlanmasında Azərbaycana dəstək göstərilir. Mərkəzi və Qərbi Asiyada İqlim Dəyişmələrinə dair Müdaxilələrlə³⁵ bağlı göstərilən texniki yardım çərçivəsində Azərbaycan üçün külək və günəş atlası təmin edilmiş, iqlim və karbon maliyyələşməsi seminarlarında³⁶ Azərbaycanlı ekspertlərin iştirakı dəstəklənmişdir.

70. AİB-dan başqa, Azərbaycanla çox geniş sayılı təşkilat əməkdaşlıq göstərir (əsasən hökumət strukturları, eləcə də vətəndaş cəmiyyəti ilə). Ətraf mühit idarəçiliyi sahəsində əsas tərəfdaşlar Aİ (xüsusilə də enerjiden səmərəli istifadə sahəsində), Dünya Bankı (ictimai ekoloji infrastruktur, tullatıların idarə olunması və suvarmanın bərpa edilməsi), *Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit* (GIZ) və *Kreditanstalt für Wiederaufbau* (KfW) vasitəsilə Alman Hökuməti (elektrik enerjisi sektoru, biomüxtəlifliyin qorunması, su təchizatı və tullantı suları, bərk tullantıların idarə olunması) və Yaponiyadır (su təchizatı və tullantı suları). Siyasi dialoq baxımından ən mühüm tərəfdaşlar İƏİT, UNECE və ATƏT təşkilatlarıdır. Gəlir mənbələrinin artırılması (onun müsbət ekoloji nəticələrlə), biomüxtəlifliyin qorunması və ictimai məlumatlandırma sahələrində fəal olan beynəlxalq QHT-ları da vardır. İqlim dəyişikliyi ilə bağlı donor tərəfindən maliyyələşdirilən bir sıra layihələr son onillikdə icra edilmişdir ki, bu layihələr çərçivəsində məlumatlandırma artırılmış və bilik mübadiləsi aparılmışdır. Bu layihələr Kanada Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (CIDA), Danimarka Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (DANIDA), Almaniya və Norveç (BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP)/Norveçin maliyyələşdirdiyi Azərbaycanda Təmiz İnkişaf Mexanizmi üçün Potensial Quruculuğu Layihəsi, 2006-2008) tərəfindən dəstəklənmişlər. 2009-cu ildə Azərbaycan BMT-nin İnkişaf Proqramının MİM Karbon Mexanizminə qoşulmaq üçün BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə anlaşma memorandumu imzalamış, aşağı səviyyəli emissiya və iqlim dəyişmələrinə davamlı inkişaf strategiyasını (AEİDDİS) hazırlamaq niyyətini bəyan etmişdir. İqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar tədbirlər Qlobal Ekoloji Mexanizm (QEM) tərəfindən maliyyələşdirilmiş və UNDP tərəfindən icra edilmiş dörd layihə ilə dəstəklənmişdir. İlk iki layihə əsasən inzibati xarakterli olmuş, QEM-ə hesabat vermək sahəsində ölkə potensialı artırılmışdır. Sonrakı iki layihə (i) Azərbaycanın Böyük Qafqaz regionunda zəif dağ icmaları tərəfindən iqlim dəyişikliyi risklərinin su və daşqın idarəçiliyinə inteqrə edilməsi; və (ii) (çox-fokuslu) Böyük Qafqaz Landşaftında Davamlı Torpaq və Meşə İdarəçiliyi, burada iqlim dəyişikliyi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

71. Azərbaycanda 5 Təmiz İnkişaf Mexanizmi layihəsi (yəni, 1 külək, 2 təchizat tərəfdən enerjiden səmərəli istifadə və enerji üçün 2 zibil poliqonundan bioqazın hasil edilməsi) qeydiyyata alınmışdır; 2 layihəyə icazə verilməlidir (yəni, külək və nəzərə alınmayan

³⁴ AİB. 2012. Regional-Tədqiqat və İnkişafa Texniki Yardım: Mərkəzi və Qərbi Asiyada İqlim Dəyişikliyinə İqtisadiyyatı. Manila.

³⁵ AİB. 2009. Regional Potensialın İnkişafına Texniki Yardım: Mərkəzi və Qərbi Asiyada İqlim Dəyişikliyinə Müdaxilələr üçün şərait yaradılması. Manila

³⁶ Bu seminarlara aşağıdakılar daxildir: ASIA Aşağı Emissiyaların İnkişaf Strategiyası Forumu, USAID, Banqkok, sentyabr, 2012, AİB-Asiya LEDS Tərəfdaşlığı, Manila, Aprel, 2013, və Dövlət üçün münasib olan təsirin zəiflədilməsi tədbirlərinin hazırlanması və icrası zamanı qazanılmış təcrübə və dərslərlə bölüşmək üçün Şərqi Avropa və Asiya Sakit Okean Regionları üçün Regional Seminar (Ermənistan, 2012).

emissiyaların qeyd edilməsi). Qeydiyyatata alınmış layihələrin Sertifikatlaşdırılmış Emissiya Azalmaları (SEA) kvotasının 13.65 milyon tCO₂e səviyyəsində olduğu hesablanmışdır; əlavə 4.4 milyon tCO₂e BMT-nin İcra Şurası tərəfindən qeydiyyat üçün təqdim edilmiş layihələrə veriləcəkdir.

72. AİB mənbələrin müxtəlifliyi və donor yardımının əhatə dairəsi ilə hesablaşmalıdır, çünki burada ətraf mühitin birgə maliyyələşdirilməsi üçün maraqlı və kifayət qədər araşdırılmamış imkanlar təklif edilir. Regional Ətraf Mühit Mərkəzi Qafqaz (RƏMMQ) kimi ekoloji QHT-lərin fəaliyyəti də o faktı xatırladır ki, inkişaf sahəsindəki tərəfdaşlar həm hökumətə və ya birbaşa yerli icmalara investisiya vəsaitlərini verən, eləcə də yerli səviyyədə həmin investisiya fəaliyyətinin icrasında yardım edən, hökumət strukturları və yerli benefisiarlarla tərəfdaşlıq quran tərəflərdir.

D. AİB Strategiyaları və Biznes Planları və Ətraf Mühitlə bağlı Təvsiyələr

73. 2014–2018 illər üzrə ÖTS çərçivəsində AİB ətraf mühit və iqlimə dair mülahizələrinin, eləcə də təhlükəsizlik tədbirlərinin hökumətin dövlət investisiya proqramlarına daxil edilməsini artıracaq, layihələrin konkret sahələrin ekoloji şərtlərinə uyğun olmasını təmin edəcək, ekoloji və iqlim dəyişikliyi sahəsində regional texniki yardım göstərməklə Azərbaycanın potensialını və məlumatlandırmanın artırılması sahəsindəki cəhdlərini artıracaqdır.

74. **Ekoloji infrastruktur.** Bərpa olunan enerji mənbələri və enerjiden səmərəli istifadə üzrə əlavə komponentləri gələcək yardıma daxil etməklə enerji sektorunun ətraf mühit istiqamətində dəstəklənməsini formalaşdırmaq imkanları vardır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı sahəsində AİB-nin öz əvvəlki rolunu bərpa edəcəyi, Alternativ və Bərpa olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi ilə işgüzar əlaqələri daha da gücləndirəcəyi, öz fəaliyyətini digər tərəfdaşlarla əlaqələndirəcəyi, enerji sektorunda göstərdiyi yardımla iqlim dəyişikliyi üzrə məqsədlər arasında daha aydın əlaqələr quracağı gözlənilir. Yeni binalarda enerjiden səmərəli istifadənin artırılması potensial da böyükdür.

75. Nəqliyyat sahəsində ətraf mühitin qiymətləndirilməsi prosesini idarə etməsi, sektorun inkişafı üçün ən yaxşı “ekologiyalaşdırma” və ya aşağı karbonlu ideyaları tətbiq etməsi üçün AİB yardımı Nəqliyyat Nazirliyində potensialın artırılmasına yönəli bilər. Artıq nəzərdən keçirilən bir ideya nəqliyyat sektorunda modal tərkibə dəyişiklik etmək, dəmir yolu şəbəkəsinin ən səmərəli seqmentlərini bərpa etməkdir.

76. Bərk tullantı idarəçiliyi və suyun keyfiyyəti arasındakı asılılığı nəzərə alaraq, ikinci dərəcəli şəhərlərdə su təchizatı və tullantı suları sahəsində AİB-nin göstərdiyi yardıma bərk tullantı idarəçiliyinin də əlavə edilməsi yaxşı hal olardı. Abşeron Bərpa Proqramı çərçivəsində dəyərli təcrübə qazanılmışdır, yerli bərk tullantı idarəçiliyinin səmərəli modelləri Lənkəran və Gəncədə yaradılmışdır. Bu yanaşmaların artırılması mümkün olardı.

77. **Ətraf mühitin mühafizə metodları və idarəçiliyi.** Azərbaycanda növbəti onillik üçün aydın milli ekoloji siyasət yoxdur. Dövlət Ətraf Mühit Proqramının və ətraf mühitə münasib olan və hazırda vaxtı bitən bir sıra sektor siyasətlərinin müddətinin uzadılmasında AİB hakimiyyət dairələrini dəstəkləyə bilərdi.

78. Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizə metodları diqqət tələb edən məsələdir, çünki sürətli iqtisadi inkişaf dövrləri ətraf mühitin ən ciddi şəkildə mühafizə olunmasını tələb edir. AİB ölkənin mühafizə mexanizmini (ÖMM) hazırlayacaqdır ki, burada sosial və ekoloji mühafizə

metodlarına aid olan dövlət qanun və siyasətləri, onların icrası sahəsində dövlət potensialı qiymətləndiriləcəkdir. ÖMM-də bu sahələrdə olan boşluqlar müəyyən ediləcək, onların ünvanlanmasında hökumətə yardım göstəriləcəkdir.

79. Həm ETSN, həm də ətraf mühitlə əlaqədar tədbirlərdə mühüm rol oynayan dövlət şirkətlərində ekoloji idarəçiliyi təkmilləşdirmək imkanları da vardır. İnvestisiya layihələrinin bir hissəsi kimi yardımın göstərilə biləcəyi digər mümkün sahələrə ətraf mühitlə əlaqədar informasiyanın təkmilləşdirilməsi, onun ümumiləşdirilməsi və yoxlanması, ekoloji vəziyyətə dair müntəzəm hesabat vermənin təşviq edilməsi, sağlam və davamlı ətraf mühitin dəstəklənməsi üçün iqtisadi alətlərin layihə və istifadəsinin nəzərdən keçirilməsi daxildir.

80. **Əlavə imkanlar.** Dəstək göstərilə biləcək digər sahələr Azərbaycanın bərpa olunan mənbələrinin uzun müddət səmərəli qalması, torpaqların deqradasiyası, kiçik çayların çirklənməsi, biomüxtəliflik və iqlim dəyişikliyi təhlükəsinin olması məsələləri bilər. Bu məsələlərdən bəziləri ETSN ilə konstruktiv işgüzar münasibətlərin qurulması yolu ilə yeni Ölkə Tərəfdaşlıq Strategiyasında ünvanlana bilər.

İstinadlar

Qeyd: Burada ancaq əsas istinadların siyahısı verilmişdir. Azərbaycanın ətraf mühitinin müxtəlif aspektləri haqda istinadların tam siyahısı və bu haqda internet səhifələri hazırkı siyahının aşağı hissəsində verilmişdir.

AİB. 2005. *Azərbaycanda Ölkə üzrə Ətraf Mühitin Təhlili*, Manila.

Aslanlı, K. 2010. "Azərbaycanda neft və qaz gərilirlərinin idarə edilməsi: Neft asılılığı və onun nəticələri". *Qafqaz Analitik Qaydalar Külliyyatı*, No. 16, 2010, səh. 8-11

Esanov, A. 2009. "Resurslarla zəngin post-Sovet ölkələrində dövlət xərclərinin səmərəliliyi," Revenue Watch Institute. www.revenuewatch.org əldə edilə bilər.

Kjærnet, H. 2010. "Dövlət Neft Şirkəti ARDNŞ: Azərbaycanın İnkişafının Mikrodünyası?" *Qafqaz Analitik Qaydalar Külliyyatı*, No. 16, 2010, səh. 5-7.

İƏİT. 2011. *Şərqi Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiyada Su Sektoru İslahatlarının On İli*. Paris.

Ömərov, E. və digərləri. 2009. *Azərbaycan Respublikasında İctimai Məlumatın Açıqlanması və Əldə Olunmasının Monitorinqi*, Revenue Watch Institute, Nyu York.

ARDNŞ. 2008. *Ətraf Mühit Siyasəti*. Bakı. www.socar.az əldə edilə bilər.

UNECE. 2011. *Azərbaycan: 2-ci Ətraf Mühitin İcrasının İcmalı*, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa üçün İqtisadi Komissiyası, Cenevrə.

Dünya Bankı. 2008. *Azərbaycan: Korporativ v Dövlət Sektorunda Hesabatlılıq Layihəsi*. Layihənin Qiymətləndirilməsi Hesabatı. Vaşinqton D.C.

_____. 2009. *Yeni İpək Yolu: İxracın istiqamətləndirdiyi Diversifikasiya*. Azərbaycanda Ölkə üzrə İqtisadi Memorandum. Hesabat No. 44365-AZ. Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İdarəçilik Bölməsi, Avropa və Mərkəzi Asiya Regionu. Vaşinqton D.C.

_____. 2010. *Azərbaycan: Ölkədə Ətraf Mühitin Təhlili: Prioritetlər, ətraf mühit sahəsində dövlət xərcləri və institusional hazırlıq*, Daxili sənəd, Vaşinqton D.C.

Mövzu üzrə əlavə məlumat

Ekosistem növləri

- (1) Ağayeva, N. və digərləri. 2009. *Azərbaycanda Gələcəkdə Təbiətin Mühafizəsi üzrə Potensial Təhlil: Məkani və Siyasi Investisiya Strategiyası*, Geozon Science Media, Greifswald.
- (2) ETSN. 2006. *Biomüxtəliflik Strategiyası və Tədbirlər Planı*, Bakı.
- (3) Xəzər dənizinin ekosisteminin təfərrüatları üçün <http://www.caspianenvironment.org/Newsite/Data-MajorDocuments.htm>.
- (4) UNECE. 2011. *2-ci Ətraf Mühitin İcrasının İcmalı; Azərbaycan*. Fəsil 9: Biomüxtəliflik, meşəçilik və mühafizə olunan ərazilər, səh. 135.

Meşə Ekosistemləri

- (1) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO). 2010. *Qlobal Meşə Ehtiyatlarının Qiymətləndirilməsi 2010: Azərbaycan*. Meşəçilik Departamenti, Hesabat FRA 2010/014. FAO. Roma.
- (2) ETSN (www.eco-az.org).

Otlaqların ekosistemi

- (1) Kosayev, E. və Y. Quliev. 2001, dəyişiklik. 2006. *Ölkənin Otlaqları/Yem bitkilərinin Profili*, FAO üçün hesabat
<http://www.fao.org/ag/AGP/AGPC/doc/Counprof/Azerbaijan/Azerbaijan.htm>
- (2) UNDP. 2012. *Azərbaycan: Böyük Qafqaz dağlarında dayanıqlı torpaq və meşə idarəçiliyi*, Qlobal Ekoloji Mexanizmə təqdim edilmiş təklif, Bakı.

Su ekosistemləri

- (1) FAO (www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/azerbaijan/index.stm)
- (2) FAO Aquastat
(http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/azerbaijan/index.stm)
- (3) Məmmədov. M. 2002. "Bakının Su üçün Tədqiqatı: Qısa Xronologiya", *Azərbaycan Bənəlxalq*, Yay 2002, səh. 50-51.
- (4) Tollner. E. (ed.). 2007 "Azərbaycanının su profili," *Dünya Ensiklopediyası*; əldə oluna bilər http://www.eoearth.org/article/Water_profile_of_Azerbaijan
- (5) UNECE. 2011. Fəsil 7. Xəzər dənizində su idarəçiliyi və mühafizəsi, səh.99.
- (6) Verdiyev, R. 2008. *Azərbaycanda su ehtiyatlarının inkişafı və idarə edilməsi*, Eko-Səmərəli Su İnfrastrukturunun İnkişafı üzrə İlk Regional Seminarada təqdimat, Seul, 10-12 noyabr 2008 (bax <http://www.unescap.org/esd/Energy-Security-and-Water-Resources/water/projects/eewi/workshop>)

Balıqçılıq

- (1) Markandya A. 2006. *Xəzər dənizində nəre balığı ehtiyatlarının tükənməsi probleminin iqtisadi təhlili*. Bat Universiteti.
- (2) Speer, L. et al. 2000 *Roe to Ruin: Xəzər dənizində nəre ehtiyatlarının azalması və bərpa olunması yolu*, Təbii Sərvətlərin Mühafizə Şurası, Canlı Təbiətin Qorunması Cəmiyyəti və Dəniz Şəbəkəsi.
- (3) Taylor, S. 1997. "Qara kürü ticarətinin tarixi inkişafı və kürü sənayesi". In: Birstein, V.J., A. Bauer & A. Kaiser-Pohlmann (eds.) 1997 *Nərə balığı ehtiyatları və kürü ticarəti seminarı*, 9-10 oktyabr tarixlərində Almanyanın Bon şəhərində keirilmiş seminarın protokolu. IUCN Qeyri-Dövri Məqalə No. 17: 45-54.

Əkinə yararlı torpaqlar

- (1) Ağayeva, A. 2000. "Dəyişikliyin Toxumları: Azərbaycanın kənd təsərrüfatında keçid", *Azerbaijan International*, payız 2000 (8.3), səh 28-31.

- (2) Dünya Bankı.2011, *Sudan istifadəçilər assosiasiyasının inkişafına dəstək layihəsi*, Layihə Qiymətləndirmə Sənədi, Vaşinqton D.C.
- (3) UNECE. 2011, səh.106 suvarmanın bərpası ilə bağlı görüləcək işlər haqqında.

Karbohidrogen ehtiyatlar

- (1) Mir-Babayev, M.Y. 2002. "Azərbaycanın neft tarixi: Sovet erasınadək olan xronologiya". *Azerbaijan International*, Yay 2002 (10.2), səh. 34-40.
- (2) Ciaretta, A. və S. Nəsirov. 2011. *Azərbaycanda neft və qaz sektorunun təhlili*, Birləşmiş Ştatların Enerji İqtisadiyyatı Agentliyinin 30-cu Konfransına Təqdimat, Vaşinqton D.C. 9-12 oktyabr 2011. bax http://www.usaee.org/usaee2011/submissions/OnlineProceedings/Ciarreta_Nasirov-Article1.pdf

Enerji və Sənaye

- (1) Mustafayev, I. Hüseyinov, S. və N. Quliyeva. 2006. *Azərbaycanda dayanıqlı üzvi çirkləndiricilərlə bağlı vəziyyətin müayinəsi*, Beynəlxalq dayanıqlı üzvi çirkləndiricilərin aradan qaldırılması layihəsi üçün məsləhətçi hesabatı, Bakı
- (2) Bərpa olunan enerji mənbələri və enerjiden səmərəli istifadə üzrə tərəfdaşlıq (www.reegle.info)
- (3) UNECE. 2011. *2-ci Ekoloji İcranın İcmalı: Azərbaycan*. Fəsil 3 (səh.39)

Nəqliyyat

- (1) UNEP. 2008. *Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Qırğızıstan Respublikası, Ermənistan Respublikası, Qazaxstan Respublikası, Moldova Respublikası, Türkmənistan Respublikası, Özbəkistan Respublikası və Rusiya Federasiyası üzrə yanacaqın keyfiyyəti və havaya buraxılan maşın qazlarının standartının icmalı*, Şərqi Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiya üzrə təmiz yanacaq və maşınlar mövzusunda İlk Konfransda Təqdimat, yanvar 24-25, 2008, Tbilisi.
- (2) GFEI, EESST və REC. 2010. *İşçi Sənəd 3/10*. Daha təmiz və daha səmərəli maşınlar mövzusunda konfransın protokolu: Mərkəzi və Şərqi Avropada havaya buraxılan çirkləndirici maddələrin azaldılması. Jentendr, Macarıstan, 5-6 may 2010.
- (3) UNECE. 2011. *2-ci Ekoloji İcranın İcmalı: Azərbaycan*. Fəsil 3.

Şəhərin inkişafı və su

- (1) UNECE. 2011. *Azərbaycan: Ekoloji İcranın İcmalı*. Genevrə. Fəsil 3, səh. 41-də suyun monitorinq infrastrukturunu və əsas monitorinq nəticələri izah edilir. Fəzil 7: Xəzər dənizində Su İdarəçiliyi və Mühafizəsi, səh.99 ff. və Fəsil 8: Tullantıların idarə olunması, səh. 119 daha çox təfərrüat vardır.

İqlim dəyişikliyi və onun gözlənilən nəticələri

- (1) Azərbaycan Hökuməti. 2010. *UNFCCC-yə ikinci Milli Müraciət*. Bakı www.unfccc.int/resource/docs/natc/azenc2.pdf

İnstitusional çərçivə

- (1) CENN. 2004. Azərbaycanca Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) Sistemi, Qafqaz Ekoloji QHT Şəbəkəsi, Tbilisi.
- (2) AİB. 2011. *Su Təchizatı və Kanalizasiya Sisteminə Investisiya Proqramı – Ağdaş Şəhərinə Su Təchizatı və Kanalizasiya Sistemi Alt-layihəsi; İlk Ekoloji Müayinə*. Manila.
- (2) UNECE. 2011. *Azərbaycan: 2-ci Ekoloji İcranın İcmalı*. Genevrə. Fəsil 2.

Ekoloji tədbirlərin maliyyələşdirilməsi

- (3) İƏİT. 2010. *Azərbaycanda ekoloji qayda pozuntularının iqtisadi faydalarının aradan qaldırılması*. Paris.
- (4) Dünya Bankı. 2010. *Azərbaycan: Ölkədə Ətraf Mühitin Təhlili: Prioritetlər, ətraf mühit sahəsində dövlət xərcləri və institusional hazırlıq*, Daxili sənəd, Vaşinqton D.C.
- (5) UNECE. 2011. *Azərbaycan: 2-ci Ekoloji İcranın İcmalı*. Genevrə.

Seçilmiş internet səhifələri

www.azerenerji.com	(Azərenerji SC)
www.azstat.org	(Dövlət Statistika Komitəsi)
www.eco.gov.az	(Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi)
www.economy.az	(İqtisadi İnkişaf Nazirliyi)
www.maliyye.gov.az	(Maliyyə Nazirliyi)
www.oilfund.az	(Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu)
www.president.az	(Prezident Administrasiyası)
www.socar.az	(Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti)
www.un-az.org	(BMT-nin Azərbaycanda İnkişaf Proqramı)